

ANDU RÄMMER

Sotsiaalse tunnetuse muutused Eesti
siirdeühiskonna kontekstis



ANDU RÄMMER

Sotsiaalse tunnetuse muutused Eesti
siirdeühiskonna kontekstis



TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Ühiskonnateaduste instituut, Tartu Ülikool

TÜ ühiskonnateaduste instituudi nõukogu 21.11.2017 otsusega on Andu Rämmeri väitekirjale lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori (PhD) (sotsioloogia) kraadi taotlemiseks.

Juhendaja: professor Veronika Kalmus, Tartu Ülikool

Eelretsensent: filosoofiadoktor Heili Pals, Texase A&M Ülikool

Oponent: filosoofiadoktor Heili Pals, Texase A&M Ülikool

Kaitsmise aeg: 5. jaanuar 2018, kell 11.00, TÜ senati saal

Väitekirja trükkimist toetas TÜ ühiskonnateaduste instituut.

ISSN 1736-0307

ISBN 978-9949-77-633-7 (trükis)

ISBN 978-9949-77-634-4 (pdf)

Autoriõigus: Andu Rämmer, 2017

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

AVALDATUD ARTIKLID	7
AUTORI TÄNUSÕNAD	8
AUTORI PANUS	9
1. SISSEJUHATUS	10
1.1. Peamised teoreetilised ja metodoloogilised paradigmad	12
1.2. Töö eesmärk ja uurimisküsimused	13
1.3. Töö empiiriline materjal ja ülesehitus	15
2. TEOREETILISED KONTSEPTSIOONID JA ÜHISKONDLIK KONTEKST	16
2.1. Mõisteline raamistik	16
2.1.1. Väärtused	18
2.1.2. Hoiakud	22
2.1.3. Sotsiaalsed representatsioonid	22
2.1.4. Teaduslike ja tavateadmiste vahetõrke sotsiaalsete representatsioonide teoorias	25
2.1.5. Teaduskultuur	26
2.2. Siirdeaeg ja -kultuur	26
2.2.1. Siirdekultuur ja kollektiivsed mõttemallid	26
2.2.2. Siirdeaja periodiseeringud	28
2.2.3. Nõukogude aja järgsed muutused siirdekultuuris	33
2.2.4. Tööväärtuste pragmatiseerumine	33
2.2.5. Väärtuste muutused postsotsialistlikes siirdeühiskondades ...	35
2.2.6. Sotsiaalse tunnetuse muutuse protsess siirdeajal	35
3. MEETODID JA ANDMED	42
3.1. Sotsiaalse tunnetuse uurimise meetodika	42
3.1.1. Töö- ja poliitiliste väärtuste ning hoiakute uurimise meetodika Euroopa ja Maailma väärtuste uuringus	43
3.1.2. Tööväärtuste uurimise meetodika longituuduuringutes	43
3.1.3. Teaduskultuuri uurimine	44
3.1.4. Eesti päevalehtede meediaanalüüs	44
4. TULEMUSED JA ARUTELU	45
4.1. Esimene siirdeaja periood: 1988. aasta kuni 1991. aasta august	45
4.1.1. Nõukogude aja jäljed väärtushinnangutes	46
4.1.2. Siirdekultuuri väljakujunemine	48
4.2. Teine siirdeaja periood: 1991. aasta september kuni 1994. aasta	49
4.2.1. Soost ja haridusest tulenevad erisused tööväärtustes	50
4.3. Kolmas siirdeaja periood: 1995–1998	52
4.3.1. Poliitiliste hoiakute dünaamika	53
4.3.2. Muutused tööväärtustes	56

4.3.3. Kollektiivsete mõttemallide kujunemise kultuuriline kontekst	57
4.4. Neljas siirdeaja periood: 1999–2004	58
4.4.1. Poliitiliste hoiakute dünaamika	59
4.4.2. Tööväärtuste jätkuv pragmatiseerumine	60
4.4.3. Tööväärtuste kujunemist prognoosivad tegurid	61
4.5. Viies siirdeaja periood: 2005–2008	65
4.5.1. Poliitilised hoiakud	65
4.5.2. Tööväärtused	66
4.6. Kuues siirdeaja periood: 2008–2011	66
4.6.1. Poliitiliste hoiakute eripärad	67
4.6.2. Siirdekultuuri ilmingud tööväärtustes	68
4.6.3. Suhtumine teaduse ja tehnoloogia rolli ühiskonnas	68
4.7. Olulisemad muutused sotsiaalses tunnetuses siirdeajal	69
5. JÄRELDUSED JA KOKKUVÕTE	78
KASUTATUD KIRJANDUS	83
TEISED DISSERTATSIOONITEEMALISED PUBLIKATSIOONID	93
LISATABELID JA -JONISED	95
SUMMARY IN ENGLISH	106
PUBLIKATSIOONID	113
ELULOOKIRJELDUS	228
CURRICULUM VITAE	229

AVALDATUD ARTIKLID

- Uuring I.** Titma, M., Rämmer, A. (2006). Estonia: Changing Value Patterns in a Divided Society. Klingemann, H.-D. Fuchs, D., Zielonka, J. (toim.). *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* (277–307). London: Routledge.
- Uuring II.** Rämmer, A. (2011). Soolised erinevused sõjajärgse ja võitjate põlvkonna tööväärtustes. *Ariadne Lõng: nais- ja meesuuringute ajakiri*, 11 (1/2), 69–100.
- Uuring III.** Rämmer, A. (2013). Eesti naiste eneseväljenduslikes tööväärtustes 1983–2004 muutusi prognoosivad tegurid. *Ariadne Lõng: nais- ja meesuuringute ajakiri*, 13 (1/2), 92–109.
- Uuring IV.** Raudsepp, M., Rämmer, A. (2013). The social childhood of new ambivalent objects: emerging social representations of new biotechnologies. Kannike, A., Laviolette, P. (toim.). *Things in Culture, Culture in Things* (280–302). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

AUTORI TÄNUSÕNAD

Tänan professor Mikk Titmad, et ta tõi mu tööväärtuste uurimise juurde. Samuti tänan teda võimaluse eest osaleda Maailma väärtuste uuringu andmete analüüsis ja mõtestamises. Minu eriline tänu kuulub talle võimaluse eest kasutada uni-kaalseid longituuduuringute andmeid. Olen tänulik ka kõigile neile, kes aastate jooksul osalesid nende väärtuslike andmete kogumisel.

Olen tänu võlgu Dagmar Kutsarile väärtuslike näpunäidete eest esimeste üldistuste tegemisel.

Tänan psühholoogidest sõpru, õpingukaaslasi ja kolleege, kellega peetud intellektuaalsed vestlused viisid mind teaduse radadele.

Olen väga tänulik professor Helena Helvele võimaluse eest osaleda Põhja-maa Noorsoouurijate Doktorikoolis. Samuti tänan järgmisi sealseid mõtte-kaaslasi: Andreas Önver Cetrez, Firouz Gaini, Airi-Alina Allaste, Bryndís Björk Ásgeirsdóttir, Arsenii Svinarenko, Denis Zujev, Veronika Honkasalo, Arniika Kuusisto, Åsa Bäckström.

Tänan professor Peeter Vihalemma võimaluse eest alustada akadeemilist karjääri Tartu Ülikoolis.

Eriti tahaksin tõsta esile kolleege Rein Murakat, Liina-Mai Toodingut, Henn Käärikut, Ragne Kõuts-Klemmi, Kadri Rootalu, Mare Ainsaart, Kadri Sood, Avo Trummi ja Kairi Kasearu, kelle soovitusel aitasid mul töö valmimise käigus oma mõtteid selgemini sõnastada.

Suured tänusõnad Heili Palsile, kelle töö valmimise lõppjärgus tehtud märkused aitasid olulisemaid mõtteid esile tõsta.

Tänan julgustuse ja väärtuslike mõtetega innustamise eest Katrin Kellot, Maaris Raudseppa ja Wolfgang Wagnerit.

Minu suurim tänu kuulub professor Veronika Kalmusele toetuse, kaasa-mõtlemise, pühendumise, järjekindluse ja nõudlikkuse eest minu töö valmi-misel.

AUTORI PANUS

Teostasin ise kõik **Uuringus I** esitatud analüüsid ja kirjutasin teksti. Olin **Uuringute II ja III** ainuautor. **Uuringus IV** teostasin kvantitatiivsed analüüsid ja kirjutasin neid tõlgendava osa. Kvalitatiivse analüüsi teostasin koos esimese autoriga ja osalesin selle tulemusi tõlgendava teksti kirjutamisel.

1. SISSEJUHATUS

Tavaliselt toimuvad muutused stabiilsetes ühiskondades elavate inimeste arusaamades ja väärtushinnangutes pikema aja jooksul põlvkondlike kohanemiste kaudu (Inglehart ja Baker 2000, Rezsohazy 2001, Schuman ja Scott 1998, Sztompka 2004). Kogu ühiskonda haaravate kiirete sotsiaalsete muutustega kaasnevad traumaatilised sündmused puudutavad suuremal või väiksemal määral kõiki ühiskonnaliikmeid. Nende sündmuste mõtestamise uurimine võimaldab avada ühiskonna reaktsioone laiaulatuslikele sotsiaalsetele muutustele. Eeldan, et inimeste muutustele antud hinnangute kaudu saab avada laiemaid sotsiaalse tunnetuse mehhanisme.

Gorbatšovi 1980. aastate keskel algatatud perestroika ja avalikustamise poliitika viis kommunistliku ülemvõimu lõdvenemiseni Eestis varem kui endistes Kesk-Euroopa sotsialismimaades. Sellegipoolest ei alanud inimeste igapäevaelu põhjalikult ümber kujundanud ümberkorraldused siin veel 1989. aastal, vaid 1991. aastal, olles seejuures Kesk- ja Ida-Euroopa kontekstis radikaalseimad (Norkus 2007). Balcerowiczi (2002) sõnul toimusid aastail 1989–2000 kõige kiiremad muutused Kesk- ja Ida-Euroopa ning Balti riikides, teistes endistes Nõukogude liiduvabariikides olid ümberkorraldused märksa aeglasemad. Ülevahtlikul kujul selgitab Ida-Euroopas toimunud laiaulatuslike sotsiaalsete muutuste tõlgendamist siirdekultuuri mõiste, mis toob välja ühiskonnas omavahel vastuollu minevate nõukogudeaegsete ning olemuselt liberaalsete, sotsialismi järel domineerivate traditsioonide, sümbolite, väärtuste ja identiteetide vahekorra (Kennedy 2002, Sztompka 2004).

Kommunistliku ülemvõimu langemise tagajärjel Ida-Euroopas toimunud siiret liberaalsele demokraatiale ja turumajandusele võib kahtlemata pidada kiire sotsiaalse muutuse ilminguks. Suhteliselt lühikese aja jooksul läbi tehtud üleminekut kõike kontrolliva kommunistliku ülemvõimu alt turumajandust viljelevasse liberaalsesse mitmeparteisüsteemi on käsitletud põhjalikult mitmed autorid (Fuchs ja Klingemann 2006, Kennedy 2002, Norkus 2007, Offe 1991, Rupnik 2011, Sztompka 2004).

Offe (1991) sõnul toimusid muutused kõige kiiremini poliitilises sfääris, ümberkorraldused majanduses võtsid kauem aega ja kõige inertsemate kultuuri-liste muutuste kestuseks prognoosis ta inimpõlvi. Eelkõige Inglehart on pööranud rahvusvahelises kontekstis tähelepanu sellele, kuidas endiste Ida-Euroopa sotsialismimaade elanikud mõtestasid ühiskondlikke nähtusi, ja kuidas see siirdeajal muutus (Inglehart 2006, Inglehart ja Baker 2000). Ta osutab, et kommunistliku ülemvõimu mõju inimeste väärtushinnangutele oli seda tugevam, mida kauem sellise võimu all elati. Eesti puhul pole see siiski nii ühene: võrreldes teiste Nõukogude Liidu osadega oli Eesti kõige paremini muutusteks ette valmistatud liiduvabariik, sest siin oli olnud võimalus jälgida Soome televisiooni ja levinud oli võõrkeeleskus (Åslund 2007, Bennich-Björkman 2008, Norkus 2007, Titma 2002b). Samuti polnud nõukogude kultuur jõudnud siin nii tugevalt juurduda ka seepärast, et Eesti liideti Nõukogude Liiduga alles 1940. aastal.

Seegi andis eestlastele muutuvate oludega kohanemiseks saatusekaaslastest paremad võimalused.

Siirdeaja muutusi Eestis on lähemalt käsitlenud mitu autorit. Näiteks Roots (2008) jagab siirde kaheks eri perioodiks: varasemaks (1991–1997) ja hilisemaks (1997–2004). Kutsar ja Kärner (2010) analüüsivad vastuolusid uue ja vana ühiskonna poolt inimestele esitatavate nõudmiste vahel ning kiirete muutustega kaasnevaid toimetulekuraskusi. Lähtun oma töös Marju Lauristini ja Peeter Vihalemma (1998, 2008, 2009, 2017) ülevaاتlikust Eesti siirdeaja sündmuste ja arengute periodiseeringust, sest see hõlmab omataoliste seas kõige pikemat ajavahemikku. See käsitlus võimaldab hõlmata inimeste vahetuid reaktsioone kiiretele poliitilistele ja majanduslikele ümberkorraldustele ning, kattes ka pikemaajalise muutunud ühiskondlike oludega kohanemise ajajärgu, võimaldab analüüsida radikaalsete reformide järel toimunud sündmuste peegeldusi nii muutunud väärtushinnangutes kui ka kogu sotsiaalse tunnetuse protsessis laiemalt.

Väärtuste muutusi siirdeaja Eestis on analüüsinud erinevad autorid, kasutusel on mitmeid erinevaid väärtusindikaatorite komplekte ja analüüsimeetodeid (Heidmets 2007; Heinla 2004; Kalmus 2010; Kalmus ja Vihalemm 2004, 2008, 2017; Lauristin ja Heidmets 2002; Plotnik 2008; Realo 2013; Saarniit 1998a, 2000; Taagepera 2003; Tart 2011; Tart, Sõmer ja Lilleoja 2012; Titma 1999, 2001, 2002a; Titma ja Helemäe 1996; Titma ja Tuma 2005; Toomere 2001; Vihalemm ja Kalmus 2008). Uuritud on nii mitmesuguste valdkondade väärtustamist, analüüsitud erinevaid väärtusorientatsioone ja võrreldud eestlaste väärtusi teiste maade elanike omadega.

Minu dissertatsiooni fookuses on ühiskondlike muutuste peegeldumine kollektiivsetes mõttemallides – arusaamades ja väärtushinnangutes, mida inimesed kasutavad ühiskonnas toimuvate sündmuste mõtestamiseks. Käsitlen kollektiivsete mõttemallide teisenemist osana sotsiaalse tunnetuse protsessist. Sotsiaalse tunnetuse all pean silmas kas kogu ühiskonda või selle suuremaid alaosasid haaravat sotsiaalselt olulisteks peetavate nähtuste ühise mõtestamise protsessi. Pean sotsiaalse tunnetuse muutuste olemusest ülevaاتlikuma pildi saamiseks otstarbekaks uurida mitte üksnes inimeste reaktsioone siirdele kitsamas, transitsiooni tähenduses (Offe 1991), mis võimaldab analüüsida eelkõige hinnanguid demokraatlike poliitiliste institutsioonide juurutamisest ja radikaalsetest majandusreformidest tingitud kiiretele ümberkorraldustele. Keskendun arusaamade dünaamika uurimisele laiemas, sotsiaalse transformatsiooni kontekstis (Lauristin ja Vihalemm 2017), mis võimaldab analüüsida ja mõtestada sotsiaalse tunnetuse muutusi pikemal ajateljel, mis on ühtlasi töö originaalne panus.

1.1. Peamised teoreetilised ja metodoloogilised paradigmad

Liigitan oma töö kollektiivsel tasandil avalduvaid ühiskondlikke nähtusi uuriva suuna alla, mida on nimetatud kas sotsioloogiliseks (*sociological*) sotsiaalpsühholoogiaks (Augoustinos ja Walker 1995) või ühiskondlikuks (*societal*) psühholoogiaks (Flick 1998, Himmelweit 1990, László ja Wagner 2003, Lopes ja Gaskell 2015, Valentim 2011). Erinevalt domineerivast psühholoogilisest (*psychological*) sotsiaalpsühholoogiast, mille fookuses on motiveeritud indiviidid, on sotsioloogiline suund keskendunud tunnetuse sotsiaalsetele aspektidele (J. Howard ja Renfrow 2006). Lähtun oma töös vaatest, et sotsiaalse tunnetuse protsess leiab aset inimestevahelises kommunikatsioonis ja peegeldub ühiskonnas, selle suuremates alaosades ja sotsiaalsetes rühmades omaks võetud väärtustes, normides ja hoiakutes. Makrotasandil toimuvate sotsiaalse tunnetuse protsesside selgitamiseks seostan indiiditasandil fikseeritud hoiakud ja väärtushinnangud kollektiivsete mõttemallide, sotsiaalsete representatsioonide ja ideoloogia mõistete abil.

Analüüsin oma töös sotsiaalse tunnetuse muutusi valdkondades, mida uuritakse mitmes eri teadusharus. Need on peale sotsiaalpsühholoogia ka poliitika (**Uuring I**), majandus- (**Uuringud I ja II**) ja loodusteadused (**Uuring IV**) ning rahvussuhete (**Uuring I**) ja soouuringud (**Uuringud II ja III**). Lähiajaloos toimunud sündmuste mõtestamisel lähtun sotsioloogias kesksetest inimese ja ühiskonna seostest.

Kuna siirdeajal toimunud kultuurilised muutustega kohanemise protsessid kulgevad märksa aeglasemalt kui muutused poliitika ja majanduse sfääris (Offe 1991), osutus vajalikuks teineteist täiendavate teoreetiliste käsitluste ja mõistete sissetoomine. Minu töös on eri siirdekäsitluste kontekstis toimunud sotsiaalse tunnetuse muutuste mõtestamise selgitamisel kesksed mõisted nii siirdekultuur, millest lähtudes analüüsin hinnanguid poliitikas ja majanduses toimunud muutustele, kui ka kollektiivsed mõttemallid, sotsiaalsed representatsioonid, ideoloogia, teaduskultuur, väärtused ja hoiakud.

Kõige üldisema tasandi teoreetilise kontseptsiooni moodustab töös siire ja selle eri tasandid, mis väljenduvad uute poliitiliste institutsioonide loomises ja majanduslike ümberkorralduste teostamises ning nendega kohanemises seisnevates kultuurilistes muutustes (Offe 1991). Raamistan oma analüüsi Sztompka (2004) poolt siirdekultuuri kesksete elementidena välja toodud kollektiivsete mõttemallide käsitlusega, nende teisenemise selgitamiseks kasutan uute arusaamade kujunemist ja levikut avavat sotsiaalsete representatsioonide teooriat, millele pani aluse Moscovici (1963, 1973, 1984, 2000, 2008/1961). Väärtushinnangute olemuse avamisel toetun teineteist täiendavatele teoreetilistele seisukohtadele (Ester, Braun ja Vinken 2006, Inglehart 2006, Inglehart ja Baker 2000, Rokeach 1973, Saarniit 1998b, Tsirogianni ja Gaskell 2011), mis võimaldavad nende kujunemist ja dünaamikat selgitada. Hoiakute, väärtuste, ideoloogia ja sotsiaalsete representatsioonide seoste väljatoomisel lähtun Bergmani

(1998), Baueri ja Gaskelli (1999), van Dijki (2005) ning Maio, Olsoni, Bernardi ja Luke'i (2006) ideedest.

Analüüsin töös eri valdkondade tähtsustamist, lähtudes Rokeachi (1973) välja töötatud väärtushinnangu käsitlusest. Lähtun töös eeldusest, et väärtused kujutavad endast representatsioone ihaldatud eesmärkidest või nendeni jõudmiseks heakskiidetud viisidest (Rokeach 1973, Smith ja Schwartz 1997, Tsirogianni ja Gaskell 2011).

Kuigi väärtuste uurijad on pööranud suurt tähelepanu väärtuste omavaheliste seostele ja struktuurile (nt Hofstede 2001, Inglehart ja Baker 2000, Smith ja Schwartz 1997, Tart 2011), jäävad need aspektid minu tööst välja, sest võtan vaatluse alla eelkõige muutused eri ühiskonnaelu valdkondade väärtustamises. Samuti ei analüüsi ma hoiakute seost käitumisega.

1.2. Töö eesmärk ja uurimisküsimused

Selle doktoritöö eesmärk on analüüsida, kuidas ühiskondlikud muutused peegelduvad Eesti siirdeühiskonna kontekstis kujunenud kollektiivsetes mõttemallides. Kasutan ühiskonnas toimuvate protsesside selgitamiseks sotsioloogilisi ja sotsiaalse tunnetuse analüüsimiseks sotsiaalpsühholoogilisi mõisteid ning iseloomustan nii ühiskonna- kui ka indiviidi tasandil asetleidvaid protsesse. Väitekirja kontseptuaalsel metatasandil analüüsin eri distsipliinide mõistete kokku-puutepunkte ja kattuvusi ning otstarbekust sotsiaalse tunnetuse muutuste iseloomustamiseks.

Poliitiliste väärtuste alusel analüüsin muutusi ühiskonnas prevaleerivates moraalinormides nii kogu Eesti elanikkonna seas kui ka eestlaste ja venekeelse elanikkonna võrdluses (**Uuring I**). Väärtushinnangute analüüsil pööran enim tähelepanu laiemas siirde kontekstis tagasihoidlikult analüüsitud tööväärtustele, mille tähtsus tuleneb töö kesksest rollist inimeste elus mitte ainult sissetulekute allikana, vaid ka sotsiaalses elus osalemise kujundajana. Eeldan, et muutused tööväärtustes võivad olla seotud majandusväljal ja töösfääris – transitsiooni ühel kesksel tasandil (Offe 1991) – toimunud kiire arenguga. Sellele lisaks analüüsin longituudsete andmete abil, millised tegurid võivad transitsiooniajal tööväärtuste kujunemist indiviiditasandil prognoosida (**Uuring III**). Nende andmete alusel võtan lähema vaatluse alla poliitika- ja majandussfääris teostatud kiirete ümberkorralduste ajal samade indiviidide tasandil toimunud nihked ja olulised soolised erinevused (**Uuring II**). Samuti uurin, milline on eestlaste tehnoloogiline optimism ja hoiakud uute, avalikkuses laiemat poleemikat esilekutsuvate sensitiivse iseloomuga tehnoloogiate (nt imetajate kloonimine, GMO-d) suhtes ning kuidas suhtutakse kogu teadustegevuse korraldusse laiemalt (**Uuring IV**).

Püstitan järgmised uurimisküsimused.

I. Poliitilised väärtused: millistel siirdeaja perioodidel toimusid poliitilistes väärtustes suuremad muutused?

Keskendun siin **Uuringus I** käsitletud teemadele. Otsin eri siirdeaja perioodide kaupa vastust järgmistele alaküsimustele.

- Kuidas muutus siirdeaja eri perioodide jooksul poliitika tähtsus?
- Millisel määral peeti sel perioodil oluliseks järgida seadusi?
- Kuidas muutus individuaalsete saavutuste ja võistluslikkuse tähtsustamine?
- Milline oli sotsiaalse usalduse dünaamika siirdeaja eri perioodidel?
- Kuidas suhtuti sotsiaalsetest normidest hlbivasse käitumisse?
- Milline oli suhtumine vähemusrühmadesse?

II. Tööväärtused: milline oli tööväärtuste dünaamika ja millised tegurid prognoosisid tööväärtuste kujunemist siirdeajal?

Keskendun siin **Uuringutes II ja III** käsitletud teemadele. Otsin eri siirdeaja perioodide kaupa vastust järgmistele alaküsimustele.

- Milline oli tööväärtuste dünaamika siirdeaja eri perioodidel?
- Millised olid olulisemad soolised ja hariduslikud erinevused tööväärtustes transitsiooniajal?
- Millised tegurid prognoosisid transitsiooniajal varasemast kõrgemalt hinnatud tööväärtuste kujunemist?

III. Teaduskultuur: kui olulisel kohal sotsiaalsetes representatsioonides on teaduse ja tehnoloogia roll ühiskonnas?

Keskendun siin **Uuringus IV** käsitletud teemadele. Otsin vastust järgmistele alaküsimustele.

- Milline on eestlaste tehnoloogiline optimism teiste Euroopa maade taustal?
- Kuidas suhtusid eestlased uutesse (bio)tehnoloogiatesse teiste Euroopa maade taustal?
- Milline oli usaldus teaduspoliitika kujundajate vastu?
- Millised tegurid mõjutasid uue (bio)tehnoloogia kohta sotsiaalsete representatsioonide kujunemist?

IV. Siirdekultuur: millisel kujul väljendus siirdekultuur eri valdkondades toimuvate muutuste mõtestamises?

Keskendun siin **Uuringutes I, II, III ja IV** käsitletud teemadele. Otsin siirdeaja eri perioodide kaupa vastust järgmistele alaküsimustele.

- Millised tegurid võivad mõjutada eri eluvaldkondadele antavate hinnangute kujunemist?
- Millised väärtushinnangutes väljendunud arusaamad jäid muutumata ja mis muutusid?
- Mille poolest erinesid eestlaste ja eestivenelaste hinnangud?
- Kuidas varieerusid väärtushinnangud soo ja omandatud hariduse kaupa?

1.3. Töö empiiriline materjal ja ülesehitus

Väärtuste uurijate seas (Hofstede 2001, Inglehart ja Baker 2000, Rezsóhazy 2001) domineerib seisukoht, et väärtused kujunevad välja noores eas sotsialiseerumise käigus ning jäävad edasises elukäigus suhteliselt püsivateks seni, kuni ühiskond ei koge traumeerivaid üleelamisi. Seepärast analüüsin oma dissertatsioonis ainult täiskasvanud inimeste väärtushinnanguid siirdeajal toimunud sotsiaalsete muutuste kontekstis ning toon välja ka eestlaste ja venekeelse elanikkonna suhtumise eripärad. Eestivenelaste kogukond on kujunenud valdavalt nõukogudeaegse sisserände tulemusel. Eldan, et eri minevikukogemuste tõttu on ka nende kasutada olevad sümbolilised ressursid ühiskonnas toimuvate sündmuste tõlgendamiseks teistsugused, kui siin inimpõlvi elanud eestlastel. Kuna analüüsin doktoritöös sotsiaalse tunnetuse muutuste ulatust kogu ühiskonnas ja selle eripärasid selliste sotsiaalsete kategooriate nagu etnilisus, sugu ja haridus kaupa, siis baseerub mu töö eelkõige kvantitatiivsel hoiakute ja väärtushinnangute analüüsil, kvalitatiivset analüüsi kasutan ainult uute sotsiaalsete representatsioonide kujunemise loogika selgitamiseks.

Eestis sai Rosenbergi (1957) välja töötatud metoodikaga tööväärtuste kvantitatiivne uurimine alguse 1960ndatel ja 1980ndatel alustatud longituuduuringutes (Saarniit 2000, Titma 2002a, Titma ja Kenkmann 1988), mis jätkusid siirdeajal ja võimaldavad väärtusi ka indiviiditasandil analüüsida. Kuigi need eluteede uuringud pole ühiskonnatasandil esinduslikud, võimaldab andmete longituudsus tuua doktoritöös välja sotsiaalse tunnetuse muutusi samade indiviidide tasandil ajas (Lynn 2009, Menard 2002, Tuma 2009) ka siirdeajal (**Uuringud II ja III**). Ühiskonnatasandil esinduslik uurimistegevus osutus võimalikuks siiski alles alates 1990. aastast, kui Eestis hakati regulaarselt teostama Euroopa ja Maailma väärtuste uuringuid, mis võimaldas peale tööväärtuste pöörata tähelepanu ka poliitiliste väärtuste dünaamikale. Kuni 2011. aastani võrreldava metoodikaga kogutud väärtushinnangute alusel osutus võimalikuks võrrelda **Uuringus I** analüüsitud poliitilisi väärtusi pikemal ajateljel ja tuua välja ka olulisemate tööväärtuste dünaamika eri siirdeaja perioodide kaupa ühiskonna tasemel. Esitan täiendavad arvutused lisades. Eestlaste arusaamu teaduse kohta analüüsin Eurobaromeetri 2005. ja 2010. aastal teostatud eriuuringute abil (**Uuring IV**).

Töö ülevaateartikkel koosneb viiest peatükist. Sissejuhatavas peatükis avasin töö probleemistiku ja püstitasin uurimisküsimused. Teises annan ülevaate töös kasutatavatest teoreetilistest kontseptsioonidest (siire, siirdekultuur, teaduskultuur, sotsiaalne tunnetus, kollektiivsed mõttemallid, sotsiaalne representatsioon, ideoloogia, väärtushinnang ja hoiak ning käsitlen nende seoseid), metoodika peatükis tutvustan empiirilisi andmeid ja nende analüüsiks kasutatud meetodeid. Tulemuste ja arutelu peatükis lisan artiklites avaldatud analüüsitulemustele ka enda tehtud (lisades esitatud¹) täiendavad arvutused, mis võimaldavad analüüsida sotsiaalse tunnetuse muutusi võrdlevalt kõigi olemasolevate andmetega kaetud siirdeaja perioodide jooksul. Kokkuvõttas peatükis toon välja järeldused.

¹ Esitan täiendavad arvutused lisatabelitena, et vältida põhiteksti koormamist.

2. TEOREETILISED KONTSEPTSIOONID JA ÜHISKONDLIK KONTEKST

2.1. Möisteline raamistik

Sotsiaalsete protsesside mõtestamise ja ühiskonnas toimuvat peegeldavate arusaamade uurimisega tegelevad sotsiaalse tunnetuse uuringud, mis jäävad sotsioloogia ja psühholoogia piirimaile². Sotsiaalse tunnetuse uuringud keskenduvad sellele, kuidas inimesed mõtestavad sotsiaalses maailmas toimuvat (Augoustinos, Walker ja Donaghue 2014). Sotsiaalse tunnetuse protsessi käsitlemises pole siiski üksmeelt. Kuigi selle peavoolu individuaalse analüüsitasandi teooriate keskmes on motiveeritud üksikindiviid, on minu töös rõhuasetus kollektiivse tasandi inimtunnetuse determinantidel, mis tulenevad sotsiaalsest ja kultuurilisest keskkonnast. Pean oluliseks inimestevahelises kommunikatsioonis toimuvaid tunnetusprotsesse, mis peegeldavad ja kujundavad ühiskonnas domineerivaid väärtushinnanguid.

Toon tabelis 1 välja doktoritöös kasutatavad eri tasandi mõisted. Minu töö fookuses on muutused makrotasandil toimuvast *sotsiaalse tunnetuse* protsessis. Makrotasandi nähtustena käsitlen ühiskonnas toimuvaid *siirdeprotsesse*, aga ka ühiskonna, sealhulgas eesti- ja venekeelse elanikkonna reaktsioone nendele. Empiiriline baas on mikro- ehk indiiditasandil fikseeritud *hoiakud* ja *väärtushinnangud*. *Hoiakutena* käsitlen töös grupis või rühmas jagatud sotsiaalseid uskumusi (van Dijk 2005: 381), mis osutavad referentobjektidele positiivsete või negatiivsete hinnangute kaudu (Maio jt 2006:284). *Väärtushinnanguteks* pean ihaldatud eesmärke või nendeni jõudmiseks õigeks peetavaid viise (Roakeach 1973). Käsitlen *väärtusi* omavahel ühtsesse tervikusse või orientatsiooni mittekoondunud üksikute *väärtushinnangutena*, mille üks näide minu töös on *konkurentsi* väärtustamine. Samuti esindab väärtushinnanguid *heade teenimisvõimaluste* tähtsustamine. Heade teenimisvõimaluste rõhutamine koos töökoha kindlustunde tähtsustamisega esindavad orienteeritust *vahendväärtustele* ehk nad kuuluvad *instrumentaalsete* tööväärtuste hulka.

Sotsiaalses tunnetuses toimuvate muutuste selgitamiseks toon sisse indiiditasandil fikseeritud (diskreetseid) hinnanguid kontekstuaalses plaanis makrotasandi protsessidega ühendavad mõisted *kollektiivsed mõttemallid*, *sotsiaalsed representatsioonid* ja *ideoloogia*. *Kollektiivsete mõttemallidena* käsitlen inimestevahelises kommunikatsioonis minevikukogemuste alusel välja kujunenud mõttemustreid, mis selgitavad, kuidas ühiskonnas toimuvad sündmused asetatakse olemasolevasse tõlgendusskeemi (Sztompka 2004). *Sotsiaalsete representatsioonide* all pean silmas väärtuste, ettekujutuste ja praktikate süsteemi, mis korraldab inimeste toimetulekut materiaalses ja sotsiaalses keskkonnas ning kujutab endast kollektiivseks mõttevahetuseks ning oluliste nähtuste ja indivi-

² Bohl (2011) osutab, et sotsiaalse tunnetuse küsimustega tegeleb veel hulk distsipliine: filosoofia, neuroteadused, aga ka antropoloogia, bioloogia, lingvistika, arvutiteadus jt.

duaalsete ning rühma minevikukogemuste mõtestamiseks vajalikku raamistikku. Nende abil saab iseloomustada „mõtlevat ühiskonda“ (Moscovici 1984). *Ideoloogiana* käsitlen kogu ühiskonnas või selle suuremates alaosades omaks võetud uskumuste süsteemi, mis legitimeerib ja taastoodab kollektiivse mõttevahetuse käigus ühiskonnas domineerivaid institutsionaalseid, sotsiaalseid ja võimusuhteid. Lähtun oma töös mitme uurija (Bauer ja Gaskell 1999, Bidjari 2011, van Dijk 2005, Howarth 2011, Maio jt 2006, Moscovici 1963) välja toodud seisukohtadest, et kõrgema abstraktsioonitasandi mõisted (*ideoloogia* ja *sotsiaalsed representatsioonid*) mõjutavad madalamat tasandit (*väärtushinnangud* ja *hoiakud*). *Ideoloogia* selgitab, kuidas inimesed representeerivad kommunikatsiooniprotsessis enda huvidest lähtudes uskumusi iseendast ja sotsiaalsest maailmast (van Dijk 2006:155). *Sotsiaalsete representatsioonide* eesmärk on aidata kaasa sotsiaalse rühma ideoloogiliste eesmärkide saavutamisele (Bauer ja Gaskell 1999) ning domineerivate kultuuriliste reeglaliste säilitamisele (Howarth 2011). Jagan Bergmani (1998) seisukohta, et nii *väärtuste*, *hoiakute* kui ka *sotsiaalsete representatsioonide* puhul on tegu käitumuslike dispositsioonidega, mis orienteerivad inimesi teatud objektide või sündmuste suhtes positsiooni võtma. Eeldan, et nad kujutavad endast tajumist, kategoriseerimist ja valikute tegemist kujundavaid jõude ning on peaaegu alati omandatud sotsialiseerumise käigus. Samuti olen seisukohal, et neid kõiki on vorminud minevikukogemused, rühmakuuluvus ja muud kontekstuaalsed asjaolud.

Tabel 1. Doktoritöös kasutatavad põhimõisted³

Tasand	Mõisted
Makro	<p>Siire laiemas tähenduses kujutab endast pikemaajalisi sügavaid sotsiaalseid ja kultuurilisi muutusi hõlmavat transformatsiooni (Lauristin ja Vihalemm 2017). Siire kui transitsioon kujutab endast üleminekut riiklikult plaanimajanduselt vabaturumajandusele ja kommunistlikult režiimilt avatud demokraatialle (Offe 1991).</p> <p>Siirdekultuur koosneb „uute“, läänelike kultuurivoogude poolt esilekutsutud ja „vanades“ nõukogulikes praktikates kesksetest traditsioonidest, sümbolitest, väärtustest ja identiteetidest (Sztompka 2004).</p> <p>Teaduskultuur haarab inimeste seas ja ühiskonnas omaks võetud teaduslike teadmiste levikuviiside ilminguid (Godin ja Gingras 2000).</p> <p>Sotsiaalne tunnetus kujutab endast kas kogu ühiskonda või selle suuremaid alaosasid hõlmavat sotsiaalselt oluliseks peetavate nähtuste ühise mõtestamise protsessi (autori määratlus Augoustinose ja Walkeri (1995: 9), van Dijki (2005: 158) ning J. Howardi ja Renfrow' (2006: 260) põhjal).</p>

³ Lähtusin eeldusest, et muutusi ühiskonnatasandi sotsiaalses tunnetuses saab iseloomustada indiviiditasandil mõõdetud hoiakute ja väärtushinnangute abil. Mikro- ja makrotasandit ühendavad kollektiivse mõttemalli, sotsiaalse representatsiooni ja ideoloogia mõisted kuuluvad interpersonaalseid, rühmade ja sotsiokultuurilisi selgitusprotsesse hõlmavate holistlike käsitluste hulka, mis võimaldavad selgitada hoiakute ja väärtushinnangute muutust (vt ka Raudsepp 2002).

Tasand	Mõisted
Meso	<p>Kollektiivne mõttemall kujutab endast inimestevahelises kommunikatsioonis minevikukogemuste alusel välja kujunenud mõttemustrit, mis selgitab, kuidas ühiskonnas toimuvad sündmused asetatakse olemasolevasse tõlgendusskeemi (Sztompka 2004).</p> <p>Sotsiaalne representatsioon kujutab endast väärtuste, ettekujutuste ja praktikate süsteemi, mis samal ajal korraldab inimeste toimetulekut materiaalses ja sotsiaalses keskkonnas ning kujutab endast kollektiivseks mõttevahetuseks vajalikku oluliste sotsiaalsete nähtuste ja individuaalsete ning rühma minevikukogemuste mõtestamise raamistikku (autori määratlus van Dijki (2005: 64) ja Moscovici (1973, 1984) põhjal).</p> <p>Ideoloogia kujutab endast kogu ühiskonnas või selle suuremates alaosades omaks võetud uskumuste süsteemi, mis legitimeerib ja taastoodab kollektiivse mõttevahetuse käigus ühiskonnas domineerivaid institutsionaalseid, sotsiaalseid ja võimusuhteid (autori määratlus Augoustinose ja Walkeri (1995: 8), van Dijki (2005: 64–66) ning Maio jt (2006) põhjal).</p>
Mikro	<p>Hoiak kujutab endast hinnangulist uskumust (arvamust), mida rühm jagab (van Dijk 2005: 60).</p> <p>Väärtus on ettekujutus ihaldatavast (Rokeach 1973).</p>

2.1.1. Väärtused

Väärtuste uuringutega lähemalt tutvudes selgub kiiresti, et uurijate seas pole väärtuse mõiste suhtes üksmeelt. Näiteks van Deth ja Scarbrough (1995) on loendanud eri uurimismetoodikatega teostatud uuringutes üle 180 *väärtuste* definitsiooni. Definitsioonide paljususest hoolimata saab välja tuua mitu aspekti, milles uurijad nõustuvad (Smith ja Schwartz 1997). Nende sõnul pole *väärtused* kiretud, objektiivsed uskumused, vaid need on emotsionaalselt laetud, puudutavad soovitud eesmärke või nendeni jõudmiseks heaks kiidetud viise, need on situatsiooniülesed, juhivad nii käitumise ja sündmuste valikuid kui ka neile antavaid hinnanguid ning on struktureeritud tähtsuse järgi.

Väärtused on kultuuris tähtsal kohal, rahvusvahelistes uuringutes ilmnenud maade erinevustele *väärtustes* on viidatud kui kultuurierinevustele (Basáñez 2016, Hofstede 2001, Mayo 2017). Minu töö seisukohalt on oluline *kultuuri* mõiste sissetoomine, sest see võimaldab iseloomustada sotsiaalse tunnetuse protsessi kollektiivset olemust. Kultuuri sõltuvust inimtegevusest rõhutab Sorokin (1957: 2), märkides, et „kõige laiemas mõttes võib *kultuuri* all pidada silmas kõige selle kogusummat, mis on loodud või ümber kujundatud kahe või rohkema, üksteist mõjutava või üksteise käitumist tingiva indiviidi teadvustatud või teadvustamata aktiivsusega“. Hofstede (2001: 9) defineerib *kultuuri* kui kollektiivset vaimulaadi orienteeritust, mis eristab ühte kategooriasse kuuluvaid inimesi teistest. See liigitus võimaldab eristada eri tasandi rühmades (riikide, riigisiseste ja rahvusvaheliste piirkondade, rahvuste, ametite, organisatsioonide ja sugude) sees domineerivaid mentaliteete. Tema sõnul võib kultuuri lihtsustatult määratleda ka sotsiaalse tegevuse kirjutamata reeglina. Sarnaselt

defineerib *kultuuri* ka Ritzer (2014), pidades selle all silmas ideid, praktikaid ja materiaalseid esemeid, millel on oluline tähtsus kas mõnele väiksemale inimeste rühmale või tervele ühiskonnale, mis annab neile võimaluse oma kollektiivsete eluplaanide suhteliselt järjepidevaks realiseerimiseks.

Van Deth ja Scarbrough (1995) märgivad, et sotsioloogilistes uuringutes tõstetakse *väärtuste* puhul esile nende sotsiaalsust, pidades silmas domineerivaid norme, tavasid, maneere, ideoloogiaid ja enesestmõistetavuseni küündivat konsensuaalsust. Väärtused on kujunenud välja inimeste varasemate kogemuste põhjal, mis annavad neile aluse eri seisundite ja situatsioonide hindamiseks ning käitumise valimiseks, väärtustamisest rääkides peetakse silmas olukordade, sündmuste ja inimeste heakskiitu või hukkamõistu (Tsirogianni ja Gaskell 2011).

Defineerin oma töös *väärtusi* lühidalt ettekujutustena ihaldatavast (Rokeach 1973, Tsirogianni 2009: 24) ja uurin neid oma töös empiirilisel *väärtushinnangute* mõõtmise teel. Lähtun siin Saarniidu (1998b: 154) määratlusest, mille kohaselt on *väärtushinnang* väärtuskujutus, mida iseloomustab kolm aspekti: referent, mida hinnatakse; hinnangu dimensioon ja hinnangu intensiivsus. Psüühikas kognitiivseteks allstruktuurideks seostunud *väärtushinnanguid* nimetan *väärtusorientatsioonideks*⁴.

Sotsiaalsed väärtused näitavad omavahel tihedas kommunikatsioonis olevate rühmaliikmete suhtumist ühiskondlikku korda – sellesse, mis on lubatud ja mis mitte. Sotsiaalsed *väärtused* mõjutavad individuaalseid valikuid, aga need on kollektiivselt loodud, alal hoitud ja ümber kujundatud. Käsitlen *väärtushinnangute* teisenemist *sotsiaalsete representatsioonide* võtmes, sest need on osa nende järgijate seas domineerivatest tavateadmistest: tavaarusaamad moraalist, mis kujundavad sotsiaalsetele nähtustele antavaid hinnanguid (Tsirogianni ja Gaskell 2011: 443).

Poliitilised ja tööväärtused

Minu töös on oluline Halmani (2007: 309) seisukoht, mille kohaselt väljendavad poliitilised väärtused inimeste orienteeritust poliitiliste teemade suhtes. Poliitilised väärtused määravad ära, kas poliitilise olemusega teemasid tajutakse soodsa või ebasoodsa, hea või halvana. Samuti eeldan, et poliitilised protsessid on olulised poliitiliste väärtuste kujundajad.

Suur osa empiirilistest väärtuste uuringutest on pühendatud nende seosele tööga. Tõsiasi, et töö tähtsuse uurimisele on pühendatud suhteliselt rohkem tähelepanu kui ülejäanud eluvaldkondadele, nagu perekond, vaba aeg, sõpruskond ja religioon, võib selgitada põhirolliga, mida töö mängib inimeste elus mitte ainult sissetulekute esmase allikana, vaid ka sotsiaalses elus osalemismustrite kujundajana, mõjutades sotsiaalset staatust, tarbimisharjumusi, tervist ja perekonnaelu (Roe ja Ester 1999).

⁴ Oma töös ma neid siiski ei analüüsi, sest minu eesmärk pole väärtuste struktuuri uurimine, vaid eri valdkondades hinnangusuundumuste väljatoomine.

Käsitlen tööväärtustena nii töö eest saadavatele hüvedele omistatud olulisust kui ka mitmesuguseid sotsiaalselt ihaldatud töötamise aspekte. Tööväärtuste uurijad (Ester jt 2006, Mortimer ja Lorence 1995) liigitavad neid eri motiveerivate tegurite põhjal ehk töö tegemise eest oodatavate hüvede iseloomu kaudu. *Tavapärased ehk instrumentaalsed* tööväärtused osutavad töö tegemise eest saadavatele töövälisele tasudele või hüvedele. Oma olemuselt on need vahendväärtused ja kujutavad endast tööväliseid tasusid (võimalus omandada positsioon ühiskonnas, suur sissetulek, karjääritegemise võimalused, elukutsega kaasnev prestiiž). *Ekspressiivsed ehk eneseväljenduslikud* väärtused tulenevad töö tegemisega kaasnevatest hüvedest (töö huvitavus ja loomingulisus, töötamisega kaasnevad enesearendamise võimalused). *Sotsiaalsete väärtuste* (töötamine meeldivas kollektiivis) alla arvestatakse sageli ka ühistel huvidel baseeruvad ehk altruistlikud väärtused (aidata teisi, panustada ühiskonna heaks).

Kohn (1969) tõi välja töö iseloomu ja isiksuse seosed. Ta leidis, et kõrgemas sotsiaalsesse kihti kuuluvad iseseisvaid tööülesandeid täitvad töötajad on iseseisvad ka väljaspool tööd ja madalamasse klassi kuuluvad töötajad, kellele pole iseseisvust võimaldavad tööülesanded kättesaadavad, kalduvad kuulekusele nii töö kui ka väljaspool seda. Tema teostatud longituuduuringust ilmnis, et seos inimese suhtumise ja tema töö vahel on vastastikune. Väärtused, orientatsioonid ja soovitud eesmärkide saavutamise võimekus kujundasid ametialast iseseisvust sellal, kui iseseisvus tööol soodustas psühholoogilisi muutusi. Eri kordusuuringud on kinnitanud tema seisukohtade paikapidavust (Kohn ja Schooler 1983).

Tööväärtuste analüüsil pööran tähelepanu ka hariduslikele ja sooliste erinevustele. Kõrgem haridus on alati olnud tõhus kaitsemehhanism kiirete sotsiaalsete muutustega kaasnevate vapustuste eest. Mortimer ja Lorence (1995: 508–509) osutavad, et eri uuringud ei anna sugude erinevustest ühest pilti. Mõnes uuringus on leitud, et sooliste erinevuste põhjused tulenevad eelkõige eri soorollide sotsialiseerumise viisidest. Sellisest klassikalisest vaatekohast lähtudes on naistel lihtsam püüelda töö ekspressiivsete eesmärkide poole, sest neil on elatise teenimise pärast vaja vähem muretseda, ning mehed omakorda ihaldavad rohkem taolisi instrumentaalseid väljundeid nagu sissetulekud, karjäärivõimalused ja töö olemasolu. Samuti on leitud, et naised hindavad töö puhul kõrgemalt selle sotsiaalseid aspekte. Teistes uuringutes on leitud, et üha sagedamini on tavapärastes meeste ametites töötavad naised hakanud sarnaselt meestega hindama kõrgemalt sellist töö eest saadavat töövälisest hüvest nagu töötasu. Samuti suurendas abiellumine palga ja kaastöötajatega hea läbisaamise tähtsustamist meeste seas, aga ei mõjutanud naiste töösse suhtumist. Laste olemasolu mõjutas siiski väga tugevasti naiste töökarjääri.

Johnson ja Mortimer (2011) toovad välja kaks USA-s ilmnenu püsivat suundumust. Esiteks hindavad naised eneseväljenduslike väärtusi kõrgemalt kui noored mehed. Teiseks, kui mehed tähtsustasid enne 1990. aastaid vahendväärtusi naistest kõrgemalt, on hilisemad naiste kohordid hakanud neid mees- tega võrdväärselt tähtsustama. Üldistatult võib öelda, et aja jooksul on soolised

erinevused vähenenud ning meeste ja naiste töörahulolu kujundavad tegurid märkimisväärselt ei erine.

Väärtuste muutumine

Väärtused võivad peegeldada sotsiaalseid muutusi ja mõjutada nii nende suunda kui ka kiirust (Schwartz 2007). Lähtun väärtuste kujunemise selgitamisel sotsiaalteadlaste (van Ginneken 2004, Hofstede 2001, Rezsöházy 2001, Schuman ja Scott 1998) seas levinud seisukohast, mille kohaselt kujunevad need välja noores eas sotsialiseerumise käigus ning muutuvad hilisemal eluteel juba vähesemal määral eri elusündmuste tagajärjel. Nihked ühiskonnas domineerivates väärtustes toimuvad enamasti pikema aja vältel järkjärgulise kohanemisena keskkonna muutustega, aga mõnikord võib ootamatute sündmuste (näiteks traumeerivad sotsiaalsed sündmused) tagajärjel toimuda ka kiireid murrangulisi muutusi. Muutunud sotsiaalsetes tingimustes distantseerutakse oma aja ära elanud väärtustest ja otsitakse selliseid, mis annavad paremaid suuniseid uute probleemidega toimetulekuks.

Lähtun töös väärtushinnangute muutumise selgitamisel Ingleharti (lisajoonis 1 ja 2, Inglehart 2006, Inglehart ja Baker 2000) väärtuste käsitlest – mis selgitab kultuuride variatiivsust kahe bipolaarse väärtuste dimensiooni kaudu –, sest see pöörab tähelepanu väärtuste muutumisele keskkonnatingimuste mõjul ja vaatleb kommunistliku ülemvõimu all elamise kogemuse mõju ühiskonnaliikmetele. Inglehart kujutab maade erinevusi kahe bipolaarse väärtusorientatsioonide dimensiooni abil, mis võimaldavad kirjeldada suuremat osa kultuuri-erinevustest. Vertikaalne dimensioon iseloomustab maade erinevusi *traditsiooniliste* ja *ilmalik-ratsionaalsete väärtuste* mõõtmel ning horisontaalne dimensioon toob välja erinevused *toimetuleku-* (eesti keeles ka *eksistentsiaalsed, ellujäämis-* või *elusüüsi-*) *väärtuste* ja *eneseväljenduslike väärtuste* teljel. Industrialiseerumist vedava majandusarengu käigus suurenes esmalt ilmalik-ratsionaalsete väärtuste tähtsus ja seejärel tõusis lääne heaoluühiskondades ka eneseväljenduslike väärtuste tähtsus.

Väärtusdimensioonide aluseks olevad kesksed tunnused on esitatud tabelis 2.

Inglehart (2002) kirjeldab väärtuste muutust kahe teineteist täiendava suundumusena, mis on majandusareng ning ühiskonna kultuuriline, ajalooline ja religioosne pärand. Inglehart selgitab väärtuste muutusi kahe teineteist täiendava hüpoteesi kaudu. Nappuse hüpoteesi kohaselt hakatakse eneseväljenduslike väärtuste poole püüdlema samm-sammult pärast materiaalse ja füüsilise turvalisuse kindlustamist. Sotsialisatsioonihüpoteesi kohaselt muutuvad väärtused ühiskonna jõukuse kasvades järk-järgult, põlvkondade vahetuse kaudu. Seega oleneb väärtuste muutus olulisel määral ühiskonna sotsiaal-majanduslikust ja tehnoloogilisest arengust, aga jälgib samal ajal kultuurile omaseid ajaloolis-religioosseid mustreid.

Tabel 2. Ingleharti väärtusdimensioonide skeem

Traditsioonilised väärtused (ilmalik-ratsionaalsed rõhutavad vastupidist)	Eneseväljenduslikud väärtused (toimetulekuväärtused rõhutavad vastupidist)
Suurem lugupidamine võimu suhtes on hea asi	Vastaja peab oluliseks pigem sõnavabaduse kaitset ning võimalust lasta inimestel rohkem kaasa rääkida tähtsates riigiasjades kui võitlust hinnatõusuga ning riigis korra säilitamist
Jumal on vastaja elus väga oluline	Enamikku inimesi võib usaldada
Peres on oluline kasvatada lastes pigem religioossust ja sõna- kuulelikkust kui sõltumatust ja otsusekindlust, visadust	Vastaja on õnnelik
Vastajal on kõrge rahvuslik uhkus	Homoseksuaalsus on alati õigustatud
Abort ei ole kunagi õigustatud	Vastaja on alla kirjutanud petitsioonile

Allikas: Realo 2013: 44

2.1.2. Hoiakud

Väärtustele lähedane mõiste on hoiakud (Schwartz 2007: 169). Käsitlen oma töös hoiakutena rühmas jagatud hinnangulisi uskumusi (van Dijk 2005: 60). Hoiakud on olemuselt hinnangud, mis näitavad inimeste orienteeritust hoiaku-objektide ehk referentide suhtes (Augoustinos ja Walker 2014). Kui hoiakuobjekt on inimesele tähtis, kaasnevad objektile hinnangu andmisega afektiivsed või emotsionaalsed reaktsioonid. Kuigi hoiakud kujutavad endast teatud objekte, entiteete või situatsioone eelistavaid tegevusi ja suudavad ka mõjutada eelistusi ning väljendada väärtusi, ei ole need erinevalt väärtustest universaalsete käitumise ja eesmärkide hindamiseks kasutatavad standardid (Tsirogianni ja Gaskell 2011).

2.1.3. Sotsiaalsed representatsioonid

Lähtun dissertatsioonis arusaamast, et inimesed kasutavad ühiskonnas toimuvate sündmuste kollektiivseks mõtestamiseks varasemate teadmiste ja minevikukogemuste alusel välja kujunenud sotsiaalseid representatsioone (Rämmer 1997). Tegemist pole niivõrd individuaalsel tasandil toimuva mõtlemisega kui kollektiivsete mõttevahetustega, mille käigus kaalutakse inimestevahelise kommunikatsiooni käigus alternatiivseid selgitusi ühiskonnas toimuvale (Bartal 2000, Flick 1998, Marková 2012, Moscovici 1984, Verkuyten 2006, Wagner 1998, 2015, Wagner, Kello ja Rämmer 2018). Seepärast on sotsiaalsete representatsioonide teooria sobilik teoreetiline raamistik, et avada varem oluliseks suunanäitajaks osutunud tõekspidamiste ümbermõtestamist pöördelistes siirdeaja muutunud oludes. Sotsiaalsete representatsioonide teooria abil selgitan

siirdekultuuri dünaamikat ehk ühiskonnas toimuva mõtestamiseks kasutatavate kollektiivsete mõttemallide stabiilsust ja teisenemist.

Sotsiaalsete representatsioonide teooria pööras esialgu tähelepanu teaduslike teadmiste levikule ühiskonnas (Moscovici 2008/1961), aga järgmistes empiirilistes uuringutes on laiendatud seda eri sotsiaalsete ja kultuuriliste faktide uurimisele (Wagner 1998). Kuigi Moscovicit inspireeris tema käsitluse väljatöötamisel Durkheimi (1968/1898) inimeste seas jagatud arusaamade kirjeldamiseks kasutusele võetud püsiva iseloomuga kollektiivsete representatsioonide mõiste, toonitab ta kaasaegses ühiskonnas domineerivate representatsioonide puhul nende kujunemise sotsiaalse konteksti olulisust (Duveen 2000). Moscovici (1988) selgitab sotsiaalsete representatsioonide kujunemise konteksti ja ebapüsivuse põhjusi kaasaegsele ühiskonnale omase intensiivse inimestevahelise kommunikatsiooniga. Durkheimi kollektiivsete representatsioonidega samas tähenduses räägib ta *hegemoonilistest representatsioonidest*, mida peetakse enesestmõistetavaks ja mille puhul ei teata, et sama nähtuse kohta võib olla ka alternatiivseid representatsioone. Enamasti ei jaga sotsiaalseid representatsioone siiski kogu ühiskond, vaid eri rühmades on kujunenud välja nende minevikukogemuste ja huvide kujundatud seisukohad. Näiteks on taolistes poliitilistes küsimustes nagu ajaloomälu representatsioonid *poleemilised* või isegi heteroreferentsiaalsed ehk dialoogis teiste rühmade representatsioonidega (Raudsepp ja Wagner 2012; Wagner, Raudsepp, Holtz ja Sen 2017). Selline dialoogilisus selgitab ka representatsioonide teisenemist. Mida pluralistlikum on ühiskond, seda rohkem esineb poleemilisi representatsioone. Pluralistlikus ühiskonnas teavad inimesed tihtipeale, et neile enesestmõistetav ei pruugi seda olla teistele rühmadele. Representatsioonide enesestmõistetavus on suuresti emotsionaalne. Näiteks tunduvad paljude eestlaste jaoks teatavad sotsiaalse mälu sisud väga enesestmõistetavad. Samal ajal on nad teadlikud ka teiste rühmade (venelaste, lääneeurooplaste) alternatiivsetest, sageli „ekslikest“ representatsioonidest samade sündmuste kohta. Kolmanda liigina toob Moscovici välja ühisosa omavad ja osaliselt üksteist täiendavad *emantsipeerunud representatsioonid*. Üks Moscovici teooria tugevustest ongi representatsioonide mitmekesisuse ja enesestmõistetavuse samaaegsuse käsitlemine.

Igapäevaelus toimuvat mõtestatakse meedia osalusel toimuva inimeste kommunikatsiooni kaudu, mille käigus antakse tähendused oluliseks peetavate olemasolevate arusaamade ja minevikukogemuste alusel ümbritseva keskkonna eri aspektidele. Minu töö seisukohalt seisneb sotsiaalsete representatsioonide teooria tähtsus indiviidi ja kollektiivse tasandi ühendamises, neid võib käsitleda „sillana indiviidi meele ja rühma vahel, kuhu ta kuulub“ (Sakki, Menard ja Pirttilä-Backman 2017: 104). Sotsiaalsed representatsioonid on individuaalseid arvamusi ja hoiakuid ühiskondlike tegurite alusel organiseerivad printsiibid (Doise, Clémence ja Lorenzi-Cioldi 2013; Moscovici 1963, 1984). Sotsiaalsel representatsioonil saab välja tuua nii individuaalsed aspektid (tegu on sotsiaalselt oluliseks peetavaid nähtusi selgitava teoorialaadse konstruktiga, mis koosneb omavahel seostatavatest väidetest, see on omandanud metafoorilise või ikoonilise kuju, sellel on oluline koht inimese sotsiaalses identiteedis), aga see

on samal ajal ka osa sotsiaalsest diskursusest (Raudsepp 2002, 2005). Sotsiaalsete representatsioonide jagatus avaldub individuaalsetes seisukohtades. Individuaalsed seisukohad on alati mõjutatud kontekstist, sest niipea kui inimesed saavad teadlikuks teiste arvamusest, teisevad ka nende seisukohad (Elcheroth, Doise ja Reicher 2011). Suur osa sellisest kommunikatsioonist on implitsiitne, mis võimaldab mõista kiiresti sama märgisüsteemi jagavate mõttekaaslaste seisukohti ja formuleerida julgelt enda omi. Sotsiaalsed representatsioonid on tundmatu tuttavaks teiseamise mehhanismid, mis kujundavad väärtusi ja hoiakuid, aga mida viimased samal ajal ka ise vormivad (Bergman 1998).

Moscovici (1984, 2000) kirjeldab representatsioonide kujunemist lähemalt kahe lähedase kommunikatsiooniprotsessi, ankurdamise (ingl *anchoring*) ja objektiveerimise (*objectification*) kaudu, mille tagajärjel teiseatakse varem tundmatu tähenduse andmise kaudu tuttavaks. Uut ja tundmatut tajutakse esmalt segadusse ajava ja ähvardavana ning seda püütakse teiste mõttekaaslaste rühma kuuluvate inimestega arutledes mõtestada ja tuttavate arusaamade hulka sobitada. Sobivaid tähendusi otsitakse varem teadaolevate ja tuttavate representatsioonide hulgast. Ankurdamine seisneb uudsete sotsiaalsete stiimulite võrdlemises käepäraste, kultuurikeskkonnas käibivate kategooriatega ja neile nimede omistamises. Objektiveerimine seisneb võõraste abstraktsete mõistete tuttavateks, kindlakujulisteks kujunditeks teiseamises.

Minu töö seisukohalt on sotsiaalsete representatsioonide teooria tugevus nende käsitlemine rühmas või laiemas ühiskonnas enesestmõistetavaks peetavate tavaarusaamadena (*common sense*) (van Dijk 2005, Moscovici 2008/1961). Selline seisukoht on lähedane Bourdieu (1977) kasutatud mõistele *doxa*, millega ta tähistas ühiskonnas enesestmõistetavaks peetavaid arusaamu. *Doxa* hõlmab nii orto- või monodokseid kui ka heterodokseid norme ja uskumusi. Esimene tähistab traditsioonilises ühiskonnas tõseks peetavaid seisukohti. Teine osutab arenenud ühiskondades konfliktisuseni küündivate tavaarusaamade mitmekesisusele. Wagneri ja Hayesi (2005) sõnul on *heterodoksia* ehk kollektiivses diskursuses väljakujunevate tavaarusaamade vastuolulisuse põhjuseks eri kogemused ja teadmised. *Orto- või monodoksia* puhul saab tõmmata paralleele hegemoniliste ning heterodoksia korral poleemiliste ja emantsipeerunud representatsioonidega. Mina oma töös Bourdieu määratlusest siiski otseselt ei lähtu, sest kui tema kasutab *doxa*'t ühiskonnas domineerivate võimuhete analüüsimeks, siis minu töö seisukohalt keskendub sotsiaalsete representatsioonide teooria keskele tavaarusaamade kujunemise ja teisenemise selgitamisele. Sel moel võimaldab ta analüüsida tänapäeva ühiskonnas ja eri rühmades toimuvaid protsesse (Flick 1998, Marková 2012).

Minu töös käsitletavas kiirete sotsiaalsete muutuste kontekstis tuleb sageli ette olukordi, kus samad individid, institutsioonid või kogukonnad on eri, meta-refleksiooni käigus aeg-ajalt vastuollu minevad mõtlemisstiilid, tähendused ja tavad omaks võtnud (Jovchelovitch 2008; Wagner, Duveen, Verma ja Themel 2000). Sellist seisundit nimetatakse sotsiaalsete representatsioonide teoorias *kognitiivseks polüfaasiaks*. Kognitiivne polüfaasia ei kujuta Jovchelovitchi sõnul endast individide vigast mõtlemist, vaid kirjeldab olukorda, kus eri loo-

gikate alusel välja kujunenud tavaarusaamad pakuvad indiviididele ja kogukondadele igapäevaseks toimetulekuks ning ühiskonnas toimuva mõtestamiseks vajalikke retsepte. Kognitiivse polüfaasia näide võiks olla samaaegne juhindumine omavahel vastuollu minevatest nõukogudeaegsetest ja liberaalses ühiskonnas toimetulekut suunavatest kollektiivsetest mõttemallidest siirdeajal.

2.1.4. Teaduslike ja tavateadmiste vahetõrje sotsiaalsete representatsioonide teoorias

Lähtun oma töös eestlaste seas levinud teaduslike teadmiste analüüsil nende leviku uurimisest ühiskonnas alguse saanud sotsiaalsete representatsioonide teooriast (Kronberger 2015, Moscovici 2008/1961, Wagner 1998), mis ei pööra tähelepanu mitte inimeste teaduslikest teadmistest lünkade otsimisele, vaid püüab selgitada teadust ja tehnoloogiat puudutavate tavaarusaamade kujunemise viise ja põhjuseid. Sellises protsessis kujundavad ebakindlasse olukorda sattunud või uue ja tundmatuga kokkupuutuvad inimesed oma seisukohti vestlustes sõprade, elukaaslaste, laste või eakaaslastega, ammutavad oma arusaamu ja kujutluspilte suurel määral ka meediast ning kuulavad (mõningate) asjatundjate nõuandeid. Taolises protsessis on määrava tähtsusega kommunikatsioon ja diskursused ning rühmakuuluvusest tulenevad varasemad teadmised ja arusaamad määravad, mida oluliseks pidada ning mida mitte.

Teaduslike teadmiste tavateadmisteks teisenemise selgitamisel lähtun kollektiivse sümbolitasandi toimetuleku protsessi mudelist (Kronberger 2015; Wagner 1998; Wagner, Kronberger ja Seifert 2002), milles varasemad teadmised ja hoiakud määravad ära uute teadmiste mõtestamise viisid. Sellal kui otsuste langetajad ja avalikud institutsioonid peavad (tehniliste rakenduste, poliitiliste otsuste ja seadusandluse kaudu) tagama, et innovatsiooniga ei kaasneks kahjulikke tagajärgi (reaalne toimetulek), kogevad asjatundjate ringist välja jäävad tavalised inimesed toimetulekuraskusi tundmatust arusaamisega sümbolitasandil. Kollektiivsest sümbolitasandi toimetuleku protsessist annab märku poliitilises tegevuses ja meediakajastuses ilmnev järsk avaliku poleemika suurenemine. Tavainimestel on ajatundlike kodanikena igapäevases kommunikatsioonis kaasalöömiseks tarvis omandada selleks vajalikud algteadmised. Kommunikatsiooniprotsessis tähendusi andes otsivad nad uute tehnoloogiarakenduste mõtestamisel seoseid enda varasemate teadmistega. Sellise ankurdamisprotsessi kaudu kujundavad inimeste teadmised varasematest teadussaavutustest nende arusaamu uuematest arengutest.

2.1.5. Teaduskultuur

Rääkides teaduslike teadmiste levikust ühiskonnas, kasutatakse sageli teaduskultuuri mõistet. Käsitlen doktoritöös teaduskultuurina inimeste seas ja ühiskonnas omaks võetud teaduslike teadmiste levikuviiside ilminguid (Godin ja Gingras 2000). Nende sõnul haarab teaduskultuur kõiki viise, kuidas inimesed ja ühiskond teadust ja tehnoloogiat omandavad.

Muutusi teaduskultuuris selgitab Duranti tööühma (2001: 94) välja töötatud mudel, mis selgitab variatiivsust teaduskultuuris eri tüüpi ühiskondade võrdluse abil. Industriaalseks ühiskonnaks nimetavad nad sellist, kus teaduslikud teadmised on koondunud suhteliselt väikese hea haridusega eliidi kätte ja nende levik sõltub sotsiaalmajanduslikest teguritest. Sellise ühiskonna kõigis osades on huvi (tööstuslikku ja majanduslikku progressi sümboliseeriva) teaduse vastu suhteliselt suur ning levinud arusaamad teadusest on suhteliselt homogeensed, paremate teaduslike teadmiste ja suurema poolehoidu vahel teadusele on positiivne seos. Teaduse roll pole kuigi suur, selle edendamises nähakse majandusliku ja sotsiaalse progressi poole liikumise võimalust.

Teadusmahukas ühiskonnas, mida nad nimetavad postindustriaalseks, on teaduslikud teadmised palju laiemalt levinud, aga nende levik sõltub sotsiaaldemograafilistest teguritest suhteliselt vähe ning huvi teaduse käekäigu vastu on suhteliselt väike. Eri teaduslikku päritolu teadmised on küll laialt levinud, kuid need ei korreleeru enam poolehoiduga teadusele, samuti on ühiskonna eri osades kujunenud spetsiifilisemate küsimuste kohta eri vaated. Sellises ühiskonnas on teadus toonud laialdast kasu, aga idealiseerimise asemel suhtub avalikkus sellesse pigem kriitiliselt. Teadusest loodetakse küll endiselt kasu saada, kuid samal ajal pööratakse üha rohkem tähelepanu ka võimalikele probleemidele või kahjudele. Teaduslike teadmiste kasvuga on kaasnenum ka suurem kriitilisus: kuigi avalikkuse teadust puudutavad arusaamad ja teadmised on paranenum ning iseenesestmõistetavaks muutunud, on see avalikkuse silmis muutunud probleematisemaks ja teaduse kutsumuse esindajatena on teadlased avalikkuse silmis usaldusväärsust kaotanud.

2.2. Siirdeaeg ja -kultuur

2.2.1. Siirdekultuur ja kollektiivsed mõttemallid

Sotsioloogid selgitavad inimeste kohanemist Ida-Euroopas toimunud muutustega siirdekultuuri käsitluse abil. Siirdeprotsessis autokraatlikult võimult demokraatiale ja plaanimajanduselt kapitalismile on võidutsenud liberalism (Kennedy 2002). Liberalistlikus ideoloogias on kesksel kohal pluralism, mis kujutab endast nii mitmeparteisüsteemi kui ka turumajanduse, eraomandi ja avatud ühiskonna väärtustamist. Kennedy sõnul aitas liberalismi võidukäigule kommunistliku elukorralduse üle kaasa ka rahvuslike tunnete õhutamises peituvat potentsiaali rakendamine. Rahvuslust rakendati Eestis siirdeaajal teostatud poliitikates

siiski instrumentaalselt, protektsionismi vältiti ja hoiti kurssi ühiskonna avatusele.

Ühiskondlikke muutusi saab iseloomustada eri valdkondades toimuvate siiretena. Siirdeprotsessina saab käsitleda näiteks eri ühiskondades eri kiirusega toimuvat moderniseerumist. Endiste Ida-Euroopa sotsialismimaade üleminek riigisotsialismilt turumajanduslikule demokraatialle on oma olemuselt unikaalne. Matthias Schwartz ja Heike Winkel (2016: 4) märgivad, et sotsialismi kokkuvarisemine langes kokku üleilmastumisprotsesside kiirenemisega. Ebastabiilsete poliitiliste struktuuride ja sotsiaalsete institutsioonide, vähese majandusliku turvatunde ning muutuvate moraalinormidega harjunud idaeurooplased puutusid kokku stiihilise üleilmastunud maailmaga, kus harjumuspäraseks saanud väärtused ja arusaamad seati kahtluse alla. Neoliberaalne turumajandus ja üleilmastumine kujundasid postsotsialistlikke ühiskondi ümber märksa põhjalikumalt kui Lääne-Euroopas, kus polnud vaja ühiskonda uute majanduslike ja üleilmastuvate jõudude mõjuvallas ümber korraldada.

Käsitlen oma töös siiret kitsamas ja laiemas tähenduses. Pööran enim tähelepanu siirdele kitsamas tähenduses, mille all pean silmas autoritaarsuse ja plaanimajandusliku ühiskonna poliitiliste ja majanduslike institutsioonide asendumist demokraatlike ja turumajanduslikega. Käsitlen ka siiret laiemas tähenduses ehk analüüsin pikemaajalise perioodi jooksul toimuvaid sügavamaid sotsiaalseid ja kultuurilisi muutusi transitsiooni järel. Siirdekultuuri ilmingud on poliitika ja majanduse valdkonnas toimuvate muutuste tõlgendamiseks ja muutunud oludes orienteerumiseks kasutatavad väärtused, uskumused, sümbolid ja narratiivid. Siirdekultuuri käsitlus selgitab sotsialismiaegse mõtteviisi asendumist liberaalsega. Kiiresti muutuvates oludes tõusid ühiskonnas hinda turumajanduse ja demokraatliku poliitika toimimist puudutavad teadmised. Siirdega kaasa minnes muutus inimeste enda väärtusmaailm, aga uude kultuuri „üle minnes“ võeti kaasa ka minevikukogemused. Uute teadmiste ja minevikukogemuste vahel kaasnesid sageli väärtuskonfliktid. Siirdeprotsessile mõjub pidurdavalt minevikukogemuste idealiseerimine, mis võib viia uuele kultuurile üleminekus kahtlemiseni, kui minevikku tajutakse paremana.

Sztompka (2004) kasutab siirdeprotsesside kirjeldamiseks kultuuriliste templatide ehk kollektiivsete mõttemallide mõistet, mille all ta peab sarnaselt Kennedyga silmas ühiskonnaliikmete mõttevahetuses sotsiaalsete muutuste mõtestamiseks ja tõlgendamiseks kasutatavaid sümbolilisi ressursse. Kollektiivsed mõttemallid kujutavad endast inimestevahelises kommunikatsioonis minevikukogemuste alusel väljakujunenud mõttemustreid, mis selgitavad, kuidas ühiskonnas toimuvad sündmused asetatakse varem väljakujunenud tõlgenduskeemi.

Oma olemuselt on sellised mõttemallid inimestevahelise kommunikatsiooni käigus välja kujunenud sotsiaalsed representatsioonid. Erinevalt Kennedy siirdekultuuri lähenemisest ei käsitla sotsiaalsete representatsioonide teooria siiski nõukogudeaegses piiratud ja kontrollitud informatsiooni liikumise keskonnas kujunenud veendumusi mitte valede alustel kujunenud eksitavate arusaamadena, vaid nende kujunemise põhjusi nähakse peituvat tollases kultuu-

rilises keskkonnas inimeste igapäevaseks toimetulekuks kasutada olnud teadmistes. Käsitletlen dissertatsioonis sotsiaalseid representatsioone, et selgitada siirdekultuuris toimunud muutusi ning siduda neid väärtushinnangute ja hoiakutega.

Kommunistliku võimukorralduse järgsetes siirdeühiskondades on samal ajal kasutusel „uute“, läänelike kultuurivoogude esile kutsutud ja „vanades“, nõukogulikes praktikates kesksed traditsioonid, sümbolid, väärtused ja identiteedid (Kutsar ja Kärner 2010, Sztompka 2004). Kiirete sotsiaalsete, majanduslike ja poliitiliste muutustega kokkupuutuvate ühiskondade liikmed võivad nende muutuste mõtestamiseks pöörduda kas „uute“ või „vanade“ sümboliliste ressursside poole. Omavahel konflikti sattuvatest väärtushinnangutest juhindumisel võib inimestel kujuneda välja kognitiivne polüfaasia. Samuti võidakse eri minevikukogemustega sotsiaalsetes rühmades kasutada samade sündmuste tõlgendamiseks eri sümboleid ja narratiive. Siirdekultuuri puhul on oluline ka muutuste traumaatilisus, mis tuleneb nende ootamatusest ja laiaulatuslikkusest. Süsteemaatilised ja mitmemõõtmelised kiired muutused tõid pärast paternalistliku olemusega kommunistliku võimukorralduse lagunemist kaasa laialdase ühiskondliku trauma: inimesed pidid uutes oludes hakkama saama ja igaühel tuli oma heaolu eest koht välja võidelda. Ilmselt oli selle käigus paljude inimeste jaoks üks traumaatilisematest üleelamistest kiire üleminek inimestes „õpitud abitust“⁵ kultiveerinud nõukogude ühiskonnast (Helemäe, Saar ja Vöörmann 2000: 250) neoliberalaalsesse ühiskonda⁶, mida iseloomustas järsk elatusaseme langus ja süvenev sotsiaalne ebakindlus.

2.2.2. Siirdeaaja periodiseeringud

Kesk- ja Ida-Euroopas viimastel aastakümnetel toimunud ühiskondlikest muutustest rääkides peeti algul silmas siiret riiklikult plaanimajanduselt turumajandusele ning kommunistlikult režiimilt avatud demokraatialle (Offe 1991). Nimetan töös sellist üleminekut transitsiooniks. Lauristini jt (2017) sõnul selgus sajandivahetusel kitsamas ja laiemas tähenduses siirde eristamise mõödapääsmatus. Käsitletlen töös siirdena laiemas tähenduses sügavaid sotsiaalseid ja kultuurilisi muutusi haaravat transformatsiooni. Kui transitsiooni lõpuks võib pidada Eesti ühinemist Euroopa Liiduga, siis inimeste käitumisviiside ja arusaamade teisenemises avaldub transformatsioon paigutatud hoopis pikemale ajavahemikule. Offe (1991) eristab oma kolmetasandilises siirde mudelis ühiskondlikus süsteemis samal ajal, kuid eri tasanditel ja eri kiirusega kulgevaid keerukaid protsesse. Postkommunistliku siirdeprotsessi unikaalsus seisneb selle

⁵ Sztompka (1993: 245) iseloomustab nõukogude ajal välja kujunenud kalduvust loota riigi abile ühe olulisema „nõukogude mentaliteedi“ aspektina, sest inimestes juurdunud passiivsus on siirdeajal oluline takistus muutunud sotsiaalsete oludega kohanemisel. See on hea näide „õpitud abitusest“.

⁶ Käsitletlen töös neoliberalismina ühiskonna eri valdkondade allutamist vabaturumehhanismide toimimise loogikale (Foucault 2008: 145).

sõltuvuses poliitilistest valikutest. Ta nimetab seda demokraatlikult disainitud kapitalismiks, sest see mõjutab omavahel seotud poliitilisi otsuseid ja valikuid kolmel muutuste tasandil: rahvuse ülesehitamise (riikliku enesemäärangu ja identiteedimuutuse) tasandil, põhiseaduslikul (riigiehituse ja õiguskorra muutmise) tasandil ning sotsiaal-majanduslikul (hüvede jaotuse ja ümberjaotuse) tasandil.

Siirde kõige nähtavam ja kõige kiiremini teostatav tasand on olnud uute poliitiliste institutsioonide juurutamine. Siirdeühiskondadele iseloomulikuks sotsiaal-majanduslike ümberkorralduste ohukohaks peab Offe ühiskondlikke pingeid tasakaalustavate ümberjaotusmehhanismide puudulikkust, mis jagab ühiskonna vähesteks võitjateks ja suureks hulgaks kaotajateks. Ühiskondlike muutuste edu oleneb kaotajate kannatlikkusest. Inimeste kannatlikkust motiveerivad ja sotsiaalseid vastuolusid leevendavad mehhanismid võivad olla välisabi, sotsiaalset õiglustunnet rahuldav sotsiaaltoetuste süsteem ja restitutsioonil põhinevad ajaloolise õigluse mehhanismid. Samal ajal on postsotsialistlikus siirdeühiskonnas sotsiaalne ja ajalooline õiglus peaaegu alati omavahelises vastuolus. Fundamentaalseim muutuste kiht on rahvuse ja riikluse aluseks olevad väärtused ja moraalsed ideed ning uue identiteedi kujunemine. Selles kihistuses toimuvad muutused hõlmavad hinnanguid ajaloosündmustele, geopoliitilisi eelistusi, inimeste suhteid riigiga, õigusteadvust, poliitilist kultuuri, eetilisi norme. Taoline identiteedinihe on pikaajaline, kestes tavaliselt inimpõlvi.

Siirdeühiskonda on Eestis periodiseeritud mitmes töös. Kutsar ja Kärner (2010), Lauristin ja Vihalemm (1998, 2008) ning Roots (2008) analüüsivad siiret kitsamas tähenduses ehk transitsioonina. Viimased iseloomustavad siirdeaega liminaalsusena, ebakindla üleminekuperioodina, mil vanad reeglid enam ei toimi, aga uued pole veel välja kujunenud. Siirdeajal toimetulekus on tähtsal kohal inimeste käsutuses olevate teadmiste kasulikkus. Kasulikud teadmised puudutavad toimetulekut muutunud ühiskonnas, kasutuks osutunud aga toimetulekut nõukogudeaegsetes oludes. Uute oludega kohanemist vedasid eest konkurentsühiskonnale seatud kõrged ootused ja pärssisid nendega seotud pettumised. Kõige paremini tulid siirdega toime noored eesti rahvusest mehed. Taasiseseisvunud Eestis aitas edukusele kaasa kuulumine eestlaste ehk enamuse hulka (Kutsar ja Kärner 2010: 12). Noored olid sotsialiseeritud vanemate põlvkondade esindajatest liberaalsemas keskkonnas, samuti ei olnud nad veel jõudnud nõukogude ühiskonnaelu reeglite mõjul muganduda. Nad olid võrreldes vanemate põlvkondade esindajatega ka hakkajamad (Helemäe, Saar ja Võormann 2000: 237–238). Erinevalt noortest naistest ei kammitsenud mehi vajadus laste eest hoolitseda.

Lähtun järgmiseks Marju Lauristini ja Peeter Vihalemma (2009, 2017) detailsest, kahe kümnendi avaliku ja poliitilise agenda arenguid kirjeldavast periodiseeringust, mis võimaldab käsitleda siirdeprotsessi laiemas tähenduses ehk transformatsioonina. Kõik kuus perioodi käsitlevad siiret laiemas tähenduses ehk sotsiaalset transformatsiooni, sealhulgas puudutavad neli esimest perioodi siiret kitsamas tähenduses ehk transitsiooni.

Läbimurdeline „Laulev revolutsioon“ (1988–1991)

Perestroika ja glasnosti poliitikate aegsed nõukogude aja lõpuaastad olid varasematest märksa liberaalsemad. Tänu soomekeelse televisiooni kaudu kättesaadavale massikultuurile ja stagneerunud nõukogude majandusele oli eestlaste seas kujunenud välja arusaam tarbijaliku lääne elustiili ihaldusväärsest, mis tekitas vastuseisu nõukogulikule elukorraldusele. Arusaamad elust väljaspool nõukogude mõjusfääri võimaldasid koguda nõukogude aja järgsetes oludes toimetulekuks vajalikku kultuurilist kapitali (Bennich-Björkman 2008, Norkus 2007, Vogt 2005). Muutunud olud võimaldasid tuua paljud varasematel kümnenditel maha vaikitud teemad avalikesse aruteludesse. Esialgu keskkonnakaitseküsimustele keskendunud avalik debatt vastandus loodusliku ja kultuurilise keskkonna säilitamise pärast nõukogude bürokraatiale – see debatt muutus aga kiiresti aruteluks Eesti iseseisvuse taastamise võimaluste ja viiside üle. Selle protsessi ulatuslik kajastamine ja vahendamine meedias (Rosimannus ja Titma 2004) tähistab ka avalike arutelude algust Eestis. Võib öelda, et siirdeaja algul avalikes aruteludes päevakorda tõusnud iseseisvuspüüdlused aitasid eestlastel hilisemate muutustega paremini kohaneda. Esimene siirdeaja periood tähistab kommunistliku partei mõjuvõimu kiiret vähenemist ja uute poliitiliste jõudude esilekerkimist (Titma 1996).

Vaatlusalusel siirdeaja perioodil osaleti poliitikas kõige rohkem, sotsiaalsed liikumised haarasid ligikaudu 70% Eesti elanikkonnast. Poliitiline aktiivsus kulmineerus muu hulgas sellise massiüritusega nagu Balti kett, milles osales sadu tuhandeid baltlasi (Graf 2012). Olulised rahvaliikumised olid ka rahvarinne ja kodanike komiteed. Lauristini ja Vihalemma (2009) sõnul olid sel perioodil muutustele kõige suuremad ohutegurid Eestis viibivad nõukogude väed ning nõukogude juhtkonna vastumeelsus tunnustada Balti riikide õigust taastada enda iseseisvus. Vastasseisu Moskvaga esindas kohapeal Interrinde liikumine. Sel perioodil välja kujunenud sotsiaalsed jõud ja ideoloogilised diskursused jäid kogu edasise siirdeaja jooksul Eesti poliitikas toimuvat mõjutama. Esimese siirdeaja perioodi lõppu tähistab Eesti taasiseseisvumine 1991. aasta augustis.

Selleks perioodiks olid nii Eestis kui ka teistes kommunistliku ülemvõimu all elanud ühiskondades selgesti välja kujunenud ilmalik-ratsionaalsed väärtused (Inglehart 2006). Samas oldi jäädud kõrvale mitmest lääne kultuuriruumis sõja järel toimunud sotsiaalsest arengust (Masso 2001). Kuigi nõukogude ideoloogia propageeris mitmeid eneseväljenduse aspekte (Saarniit 2000), oli näiteks inimeste poliitiline osalus olnud kommunistliku ülemvõimu all pärsitud (Marková 1997) ning seepärast suurenes osalus poliitikas Gorbatšovi perestroika ja glasnosti reformide ajal hüppeliselt (Lauristin ja Vihalemm 2009).

Erakorralise poliitika ja radikaalsete reformide periood (1991–1994)

Kuna radikaalne kodakondsuseaadus ei andnud nõukogudeaegsetele sisseläbimurde kodakondsust ja sellega kaasnevat õigust parlamendivalimistel hääletada (Norkus 2007), võitsid 1992. aasta sügise parlamendivalimised jõud, kes toetasid radikaalset turumajandusele üleminekut ja Eesti majanduse läänele

orienteerimist ning teostasid nõukogude ajal vastutavatel kohtadel töötanute võimult kõrvaldamises seisnenud lustratsiooni. Lagerspetzi ja Vogti (2013) sõnul aitas ühiskondlikke erimeelsusi ületada vene tegur: inimesed lükkasid tajutud ohu tõttu oma ootusi paremale elule edasi. Erastamise puhul püüti ületada vastuolu majandusliku tõhususe, sotsiaalse võrdsuse ja ajaloolise õigluse vahel. Restitutsioonipoliitika kõrval hakati rahvuspoliitika ja kodakondsuse küsimuste lahendamiseks samm-sammult rahvussuhete integratsiooni poole liikuma (Kymlicka 2000).

Muutustele aitas kaasa Eesti eliidi valmisolek reformimiseks. Majanduskaose ja suurte poliitiliste ootuste olukorras valitsusele antud fundamentaalsete majanduslike ja ühiskondlike muutuste paketi kiire elluviimise vabadust võib nimetada erakorralise poliitika perioodiks (Lauristin ja Vihalemm 2009). Pärast edukat rahareformi tehti teoks ka liberaalsed majandusreformid, mille tulemused osutusid paljudele rängaks ja mis hakkasid valitsuse usaldusväärsusust õõnestama. Isegi kui proteste kuuldavale toodi, neid ei kuulatud. Siiski ilmnes 1994. aastal korraldatud sotsiaalset taju käsitlenud uuringust, et kuigi inimesed tajusid üleminekuühiskonnas järsult süvenenud ebavõrdsust, nähti kaugemat tulevikku ikkagi egalitaarse heaoluühiskonnana (Rämmer 1998). Kuigi radikaalsete reformide tagajärjel ei muutunud ilmalik-ratsionaalsete väärtuste tähtsus, suurenes eneseväljenduslike väärtuste tähtsuse vähenemise arvelt toimetulekuväärtuste tähtsus nii Eestis kui ka kõigis teistes endistes sotsialismimaades (Inglehart ja Baker 2000: 40). Saarniit (2000) nimetab sellist protsessi väärtusteadvuse individualistlikuks pragmatiseerumiseks.

Majandusliku olukorra stabiliseerumine (1995–1998)

Avalduma hakkasid majandustulemused, mis toetasid liberaliseerimise ja desovetiseerimise positiivseid külgi. Mõne langusaasta järel kasvas Eesti SKP 1995. aastal 4,5%, 1996. aastal 6% ja 1997. aastal juba 10,8%. Esimeste Eesti majanduskasvunäitajate ilmnedes sõlmiti assotsiatsioonileping Euroopa Liiduga ja peagi võeti Eesti esimesse liitumiseelsete läbirääkimiskõnelustel osalevate kandidaatmaade ringi. Sellegipoolest varjutas ühinemiseelne atmosfäär sotsiaalsema poliitika tegemise valikuid.

Ettevalmistused Euroopa Liiduga liitumiseks, seesmiste pingete kasv ja arengukriis (1999–2004)

Rahulolematus liberaalsete reformide sotsiaalsete tagajärgedega süvenes. Lauristin ja Vihalemm näevad peamist liberalistliku ideoloogia populaarsuse põhjust edukust fetišeerivas siirdekultuuris, mida iseloomustab sotsiaalne dihhotoomia n-ö kaotajate ja võitjate vahel. Sotsiaalset solidaarsust vähendas ka rahvuslik lõhestatus. Süvenev individualism ja tarbijalikkus koos edule orienteeritud ja turusuhete juhitud siirdekultuuriga löid tugeva põhja parempoolsele ideoloogiale, mida toetasid uus väljakujunev poliitiline klass, äriühingud ja noored meediategelased. Samal ajal on siirdeajal süvenenud materiaalne ebavõrdsus järsult vähendanud eri sotsiaalsetesse rühmadesse kuuluvate inimeste läbikäimist ja muutnud selle iseloomu (Annist 2011). Heidmets (2007: 113)

osutab, et ka sel perioodil domineerisid nii eestlaste kui ka nende ida-eurooplastest saatusekaaslaste väärtusteadvuses ilmalik-ratsionaalsed ja toimetulekuväärtused.

Hoolimata elanikkonna soovimatusest sotsialismi tagasi pöörduda levis ühiskonnas laialdane rahulolematuse. Euroopa Liiduga ühinemise ajal võis konstateerida, et õnnestunud oli nõukogude aja järgsete reformide peamine eesmärk: endisest poliitilisest süsteemist lahtiütlemine ja uue kapitalistliku ühiskonna rajamine. Seejärel kerkisid esiplaanile kiirete majanduslike ja poliitiliste muutuste ajal kõrvale jäänud probleemid: moraaliküsimused, demokraatlik osalus, teadusmajanduse loomine ja globaalsete riskidega toimetulek. Euroopa Liiduga ühinemise järel võib transitsiooniga lõppenuks pidada.

Euroopa Liiduga liitumise järgsed uued väljakutsed 2005–2008

Sel perioodil haaras Kesk- ja Ida-Euroopat ühinemise järgne pettumustunne. Mitu siirdeaja teemat jäid päevakorda. Muutunud rõhuasetusega küsimuste seas ilmnisid endiselt kommunistliku mineviku mõtestamine, vähemuste poliitika, moraalse väärtuste degradeerumine, korruptsioon, pettumine poliitikutes ja parteide poliitika ebajärjekindlus. Eesti jaoks olulised teemad olid kommunistlik minevik, vähemused, parteide poliitika ebajärjekindlus ja energiajulgeolek. Avalike arutelude keskpunkti tõusid lähiminekuküsimused ja suhted Venemaaga. Pärast üleilmse finantskriisi avaldumist sattus kogu Eesti majandusmudel kahtluse alla. Šokeerivate pronksiöö rahutuste järel tõusis eestlaste silmis rahvuspoliitika tähtsus, integratsioonipoliitikas hakati nägema edasist ühiskondliku stabiilsuse tagajat. Ühtlasi tõstsid need uuesti fookusesse esimesel siirdeperioodil esiplaanil olnud identiteediküsimused (Lauristin ja Vihalemm 2009). Kui varem tunnustati Eestis Euroopa Liidu üliluslikkust ühiskonnaehituslike standardite kehastusena, siis pärast seda hakati üha rohkem otsima viise, kuidas näidata Eesti arengueeliseid Lõuna-Euroopa riikide ees (Lobjakas 2015). Andrus Saar (2010) märgib, et hoolimata eluga rahulolu tõusust prevaleerivad Eestis toimetulekuväärtused. Vähenenud sallivuse põhjustena toob ta välja pronksööduri kriisi (vt ka Petersoo ja Tamm 2008, Raudsepp ja Wagner 2011) ning ühiskonnas domineeriva kultuurilise homogeensuse.

Majanduskriis ja sellest väljumine 2008–2012

Juba 2008. aasta alguses alanud Eesti majanduse langust võimendas samal sügisel puhkenud ülemaailmne majanduskriis ning uue aasta alguses jõudis olukorra tõsidus kõigini. 2009. aasta alguses kärbiti tugevasti riigieelarvet, avaliku sektori palgafondi vähendati kümnendiku võrra, algas massiline koondamine. Kiiresti kasvav tööpuudus jõudis 2010. aasta alguseks peaaegu 20%-ni. Sellegipoolest jätkas valitsus neoliberaalset tasakaalus eelarve poliitikat, mis võimaldas täita euro kasutuselevõtu kriteeriumi ja nii sai 2011. aasta jaanuaris Eestist eurosooni liige.

Kogu 2009. aasta kestnud majanduskriisi ajal vähenes Eesti SKT 14,3%, mis oli suurim langus Euroopa Liidus. Valitsuse jõuline kokkuhoiupoliitika aitas kriisist väljumisele kaasa. 2010. aastal langus peatus ja aasta lõpuks jõuti juba

7%-lise juurdekasvuni. Kriisiga toimetulekuks tehtud ühine pingutus varjutas sotsiaalse ja poliitilise arengu probleeme ning vastuolusid, mis tõusid majanduskriisi taandudes taas esiplaanile. Anu Realo (2013) ning Veronika Kalmus ja Triin Vihalemm (2008; Vihalemm ja Kalmus 2009) märgivad, et Eestis olid tollal tugevamini kanda kinnitamas eneseväljenduslikud väärtused.

2.2.3. Nõukogude aja järgsed muutused siirdekultuuris

Kiired sotsiaalsed muutused on ühiskonna jaoks traumaatilised (Sztompka 2004). Kollektiivsete traumade puhul tajutakse enda olukorra sarnasust teistega ja mõistetakse, et tegu on jagatud kogemusega. Sellest hakatakse rääkima, vahetatakse muljeid, kogemusi, sõnastatakse seisukohti ja müüte, tuvastatakse põhjuseid ja süüdlasi, otsitakse lahendusi ning kavandatakse toimetulekuvise. Sellised arutelud võivad paisuda kiiresti tülideks, need annavad ainet avalikele aruteludele ja on aluseks sotsiaalsete representatsioonide teisenemisele. Eri värvikaid narratiive sisaldav arutelu keskendub ühiste ja jagatud sündmuste mõtestamisele. Üks trauma järel kõige rohkem mõjutatud valdkondi on ühiskonna aksionormatiivset ja sümbolilist uskumuste süsteemi kehtastav kultuur. Muutustega kaasnev šokk võib kajastuda domineerivates väärtustes ja normides, arusaamades ja uskumustes.

Vihalemm ja Kalmus (2008) operatsionaliseerisid sotsiaalsete muutuste mõtestamiseks Eestis Sztompka kollektiivsete mõttemallide mõiste algupärase väärtuste ja eneseidentifikatsioonide süsteemi abil. Selgus, et siirdeaja kogemuste põhjal välja kujunenud mõttemallid eristusid selgelt nõukogudeaegsetest. Erinevused ilmnesisid ka eestlaste ja eestivenelaste kollektiivsetes mõttemallides, sest etnilise enamuse ja venekeelse vähemuse ees seisis siirdega toimetulekul mõnevõrra erisuguste minevikukogemuste vormitud väljakutsed. Nendest lähtudes valiti siirdeajal toimuva mõtestamiseks sobilikud sümbolid ja narratiivid. Ilmnes, et sellal kui eestlastest enamus oli nõukogude aja järgse siirde läbimisel valmis kultuurilist muutust katkestuse hinnaga omaks võtma, oli venekeelse vähemuse võimekus sellega kaasa minna piiratud siirdeprotsessiga kaasnevate raskuste tõttu. Siirdega toimetulek oli kergem noorematel eestivenelastel, kes eristusid eesti noortest vähem kui vanemad eestivenelased eestlastest eakaaslastest.

2.2.4. Tööväärtuste pragmatiseerumine

1966. aastal Eestis alguse saanud süstemaatiline tööväärtuste uurimine (Titma 2001, 2002a) võimaldab välja tuua siirdeajal toimunud nihkeid väärtuseelistsustes. Eri põlvkondade väärtusi nii nõukogude perioodil kui ka taasiseseisvumise järel üksikasjalikumalt käsitlenud Jüri Saarniit (1998a, 2000) annab tööorientatsioonide alusel ülevaate esmalt noorte seas siirdeajal toimunud kesksest nihetest väärtusteadvuses. 1960. ja 1970. aastate noori iseloomustas nende tööväärtuste hierarhiate suhteline stabiilsus. Tollal domineerisid kutseväärtuste

hierarhias üldkultuurilise ja kutsealase enesearendamise ning eneseväljendusega seotud väärtused. Veidi vähem tähtsustati altruistlikke väärtuseid, kolmandale kohale jäid ainelised väärtused ja kõige vähem hinnati sotsiaalse positsiooniga seotud väärtusi.

Juba nõukogude aega jääval 1980. aastate algul hakkasid iga uue noorte põlvkonna sotsialiseerumisel nende väärtusteadvuses ilmnema süstemaatilised kindlasuunalised nihked, mis jätkusid ka nende edasisel eluteel. Saarniidu (1998a, 2000) nõukogude aja järgsete uuringute tulemused osutavad järsult suurenenud muutustele väärtuste hierarhias. Üheksakümnendate aastate alguse noored hindasid altruistlikke väärtusi (võimalus olla ühiskonnale kasulik) veelgi vähem. Samal ajal on nende jaoks muutunud olulisemaks sotsiaalse positsiooniga seotud väärtused (ametitega kaasnev prestiiž, karjäärivõimalused) ja eriti ainelise heaoluga seotu (materiaalne kindlustatus). Samuti väärtustatakse rohkem töökoha olemasolu, aga ka elus kergemalt läbilöömise võimalusi ja füüsiliselt kerge töö saamist.

Selliseid tööväärtuste hierarhias toimunud muutusi nimetab Saarniit väärtusteadvuse individualistliku pragmatiseerumise protsessiks. Individualistlikkust iseloomustab ta kahe vastassuunas toimunud suundumuse kaudu. Ühelt poolt on noorematel põlvkondadel vähenenud orienteeritus ühiskondlikule altruismile. Teisalt on tõusnud isikliku ainelise heaolu ja karjääriga seotu tähtsus. Pragmatiseerumiseks nimetab ta aineliste ja üldkultuuriliste väärtuste tasakaalu muutumist viimaste kahjuks. Selline suundumus on saanud kinnitust ka teistes tema uuringutes (tudengid, linna- ja maanoored, eesti- ja venekeelsed noored).

Uuringutest ilmnes, et venekeelsete noorte väärtushierarihid olid möödunud sajandi kaheksakümnendate aastate esimesel poolel tunduvalt nõukogulikumad kui eesti noortel. Saarniidu hinnangul oli see domineeriva normatiivse diskursuse mõju. Nõukogude ideoloogia tähtsustas kõrgelt üldkultuurilist arengut, isiksuse igakülgne areng oli nõukogude haridussüsteemis ametlikult eesmärgiks postuleeritud. Uuringutest ilmnes, et venekeelsetel noortel toimus väärtusteadvuse pragmatiseerumine pärast Nõukogude Liidu lagunemist märksa kiiremas tempos kui eestlastel. Selle tulemusena olid etnilised erinevused tööväärtustes 1992. aasta koolilõpetajate seas juba tunduvalt väiksemad kui 1983. aastal. Eesti Noorsoo Instituudi 2007. aastal Tallinnas teostatud noorteuuringus leidsime, et hoolimata mõõdukast eneseväljenduslike väärtuste tähtsuse tõusust domineerivad noorte maailmapildis endiselt siirdeajal esiplaanile tõusnud pragmaatilise iseloomuga materiaalsed väärtused (Rämmer 2009; Taru, Rämmer, Roosalu ja Reiska 2008). Samal ajal on lääneriikides olnud muutuste üldsuund vastupidine: seal toimus üleminek materialistlikult väärtussüsteemilt postmaterialistlikule (Inglehart 2006, Inglehart ja Baker 2000, Saarniit 1998a).

2.2.5. Väärtuste muutused postsotsialistlikes siirdeühiskondades

Saarniidu (1998a) järeldustega eestlaste väärtusteadvuse pragmatiseerumisest haakuvad Ronald Ingleharti (Inglehart ja Baker 2000) tähelepanekud endiste sotsialismimaade elanike sotsiaalsete ja poliitiliste väärtuste süsteemi ühisjoontest, mis avalduvad üle kogu maailma uuritud ühiskondade väärtushinnanguid kokkuvõtval Ingleharti väärtuskaardil (lisajoonis 1 ja 2, vt ka Inglehart 2006, Heidmets 2007, Realo 2013).

Inglehart ja Baker (2000) osutavad, et kommunistliku ülemvõimu all elamise kogemusega maade väärtused erinevad heaoluühiskondade liikmete omadest. Nende ühiskondade elanike väärtused tegid 1990. aastate siirdeajal läbi samasuunalisi muutusi. Sellal kui sotsialismiaegsete institutsioonide kokkuvarisemise järel välja kujunenud keeruliste majanduslike, sotsiaalsete ja poliitiliste oludega kaasnenud šokk ei suutnud väärtata idaeurooplastes juurdunud sekulaar-ratsionaalset maailmavaadet, vähenes siirdeajal nende maade elanikes poolehoid eneseväljenduslikele väärtustele ning suurenes vajadus füüsilise ja materiaalse turvatunde järele.

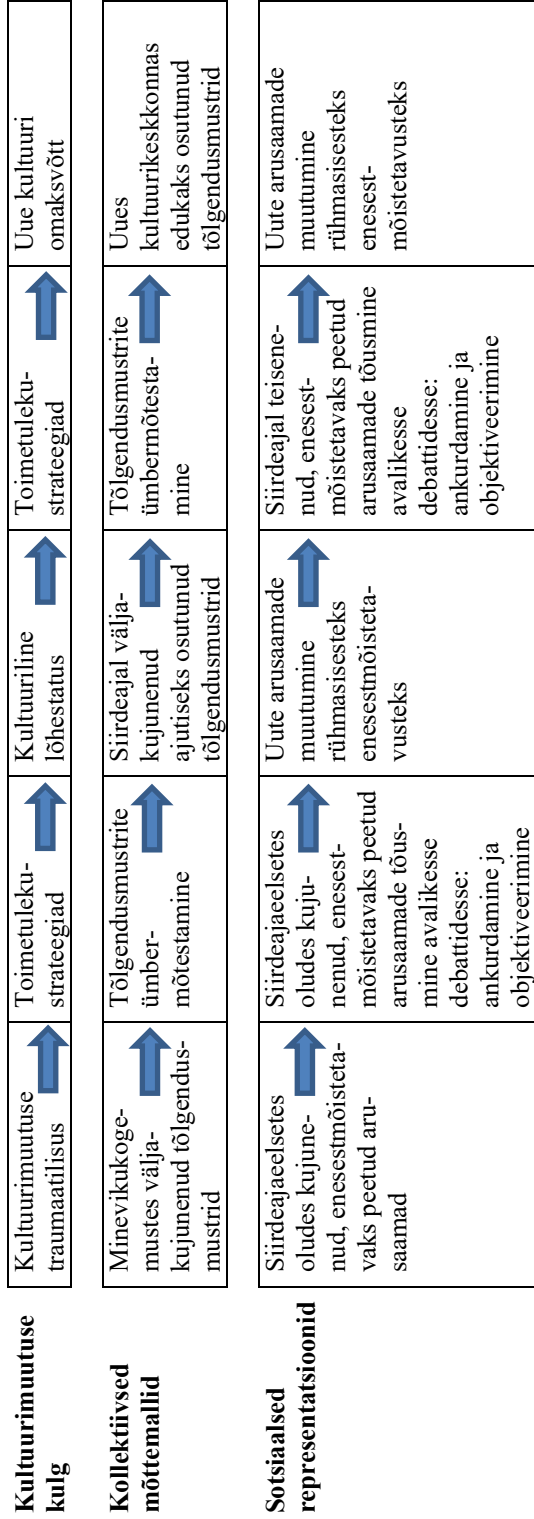
Ka Rein Taagepera (2003) tõdeb, et eestlaste väärtushinnangud ei erinenud teiste Ida-Euroopa rahvaste omadest; ta toob välja, et siirdeajal läänelike institutsioonide ja muude välisvormide kohaldamisega kaasnenud edusammud ei toonud kaasa sügavamaid muutusi väärtussüsteemides. Sarnast vaatekohta jagab ka Toomere (2001), kelle sõnul mõjutasid ühelt poolt just siirdeaegne tarbimisvõimaluste avarumine ning teisalt ka kuritegevuse ja tööpuuduse tagajärjel vähenenud turvalisus inimeste eelistusi materiaalsete väärtuste poole. Samuti baseerus idaeurooplaste eneseväljenduslike väärtuste sotsialismiaegne hariduslik kandepind pigem kultuuril ja ideoloogial kui töö muutunud tähendusel nagu lääneriikides. Ka Heinla (2004) leidis nõukogude aja järgseid küsitlustulemusi analüüsides, et Eesti elanike väärtustes pole pärast iseseisvuse taastamist nihet toimetulekuväärtustelt eneseväljenduslikele toimunud, pigem võib täheldada väärtushinnangute kõikumist. Materiaalsete väärtuste jätkuv prevaleerimine Ida-Euroopa ühiskondades ilmnes ka järgmisel kümnendil, pärast Euroopa Liiduga liitumist (Rämmer 2008a, 2008b). Samas on leitud, et hoolimata erisugusest käekäigust siirdeaja kriitilistel hetkedel („võitjate“ või „kaotajate“ sekka sattumisest) jagavad eestlased ühist väärtusruumi (Vihalemm 2003). Realo (2013) osutab, et alles 2008. aastal kerkisid Eesti elanike eneseväljenduslikud väärtused tagasi siirdeaja alguse tasemele ja püsisid seal ka 2011. aastal.

2.2.6. Sotsiaalse tunnetuse muutuse protsess siirdeajal

Eespool esitatud teoreetiliste mõistete ja ühiskondlike muutuste kontseptuaalseks selgitamiseks kujutan joonisel 1 sotsiaalse tunnetuse muutuse protsessi siirdeajal. Kui tabelis 1 tõin välja töös kasutatavad mõisted, siis joonisel 1

iseloostust kollektiivsete traumade ja üleelamiste kajastumist sotsiaalse tunnetuse muutustes. Paralleelselt kultuurimuutuste protsessiga toon välja ka nende esile kutsutud reaktsioonid ning siirdega kohanemise ja toimetuleku viisid. Sztompka (2004) sõnul peituvad kiirete kultuurimuutuste traumaatilise põhjused inimeste igapäevaelu sündmuste selgitamiseks kasutatavates mineviku-kogemuste ja uute teadmiste kombineerumisel välja kujunenud mõttemallides. Kuna sellised kollektiivsed mõttemallid on kujunenud välja inimestevahelises kommunikatsioonis, pakkusid need praktilisi toimetulekuretsepte kultuurimuutuse-eelses ühiskonnas, aga ei osutunud enam adekvaatseks suunanäitajaks siirdeaja muutunud oludes. Selliste tõlgendusmehhanismide ümbermõtestamise selgitamiseks võtan appi uute arusaamade kujunemist kirjeldava sotsiaalsete representatsioonide teooria, mille kohaselt arutavad inimesed igapäevaelu mõjutavaid sündmusi ja nende põhjusi pideva omavahelise kommunikatsiooni käigus kuni uute domineerivate seisukohtade väljakujunemiseni arutelu osalejate seas (Moscovici 1984). Selle tagajärjel võivad varem enesestmõistetavaks peetud ühiskonnas toimetulekut mõjutavad arusaamad tõusta avalike debattide fookusesse ning lisandunud teadmiste ja uute kogemuste mõjul teiseneda.

Selline kommunikatsioon ei tarvitse viia kohe uue kultuurilise keskkonnaga kohanemiseni. Pigem viivad laiaulatuslikud kultuurimuutused kultuurilise lõhestatuseni, mida esindavad ajutise iseloomuga kollektiivsed mõttemallid, mis on ebapüsivad ja kätkevad nii kultuurimuutuse-eelse kui ka siirdeage ühiskonna toimetulekumehhanisme. Nende mõttemallide ebapüsivus tuleneb sotsiaalsete muutuste mõtestamiseks ja tõlgendamiseks kasutatavate sümboliliste ressursside piiratusest ehk muutunud kultuurilistes oludes toimetuleku mehhanismides orienteerumises vajalikes teadmistes ja oskustes esineb veel olulisi lünki. Samal ajal ei ole selline lünklikkus takistus olemasolevate sotsiaalsete representatsioonide teisenemisele. Kuna taolised arusaamad ei osutu pikemas plaanis kõige adekvaatsemaks ühiskondlike nähtuste selgitajaks, jätkub inimestevaheline kommunikatsioon seni, kuni selle käigus kujunevad välja üksmeelsed, uues kultuurikeskkonnas toimetulekuks edukaks osutunud tõlgendusmehhanismid, mis võivad edukaks suunanäitajaks osutumise korral muutuda kiiresti enesestmõistetavaks.



Joonis 1. Sotsiaalse tunnetuse muutuse protsess siirdeajal

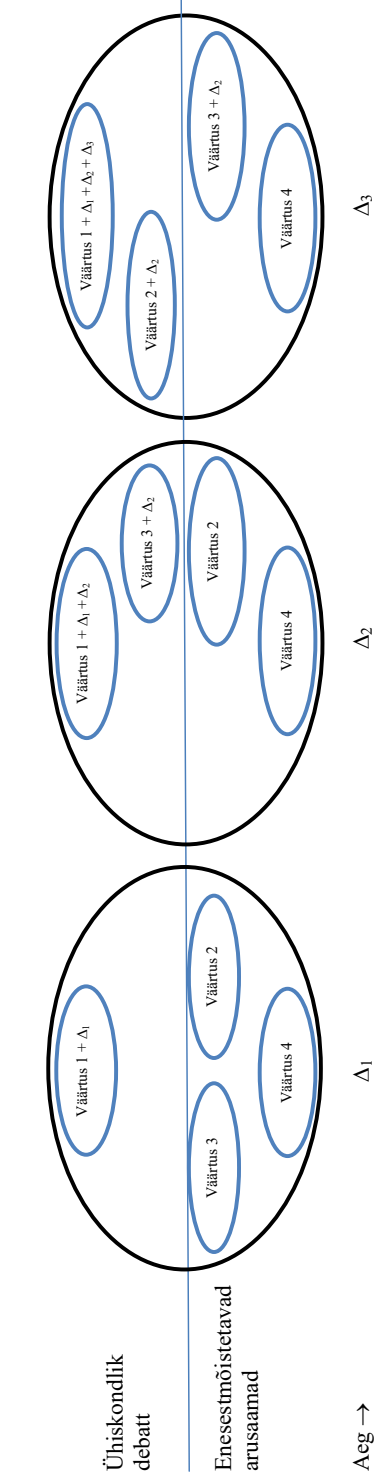
Joonisel 2 selgitan väärtushinnangute dünaamikat siirdeaja konteksti jäävas sotsiaalse tunnetuse protsessis. Väärtuste konsensuaalsuse pärast lähtun siin Tsirogianni ja Gaskelli (2011) lähenemisest, kes käsitlevad väärtusi sotsiaalsete representatsioonidena, pidades silmas rühmas domineerivaid tavateadmisi (keskseid arusaamu moraalist ja eetikast). Väärtuste muutumise tõlgendamisel lähtun Rezsohazy (2001) seisukohast, mille kohaselt seni, kuni väärtused osutuvad edukaks suunanäitajaks, neid kahtluse alla ei seata. Väärtuste muutust siirdeajal iseloomustan joonisel 2 kolme ajaperioodi kaupa.

Ajaperioodiga Δ_1 tähistan väärtushinnangute muutust siirde-eelsel ajal. Väärtus 2, väärtus 3 ja väärtus 4 esindavad konsensuaalseid väärtusi, mille olemust kahtluse alla ei seata, sest need on inimeste jaoks adekvaatsed suunanäitajad. Väärtus 1 aga seda pole, see on olnud ühiskondlike debattide allikas ja inimeste kommunikatsiooni käigus selle olemus teiseneb.

Ajaperioodiga Δ_2 tähistan väärtushinnangute muutust transitsioonijal. Hoolimata traumeerivatest sündmustest osutusid väärtus 2 ja väärtus 4 ka siirde-aegsetes oludes oluliseks suunanäitajaks ning nende enesestmõistetavust kahtluse alla ei seatud. Muutunud oludes tõusis arutelude keskmesse väärtus 3 ja ka väärtus 1 jäi sinna, sest nende mõlema adekvaatsus sattus uues kultuurilises keskkonnas kahtluse alla.

Ajaperioodiga Δ_3 tähistan väärtushinnangute muutust transitsiooni järel. Väärtus 1 oli endiselt ühiskondlike debattide objekt ja võib eeldada, et selle olemus teiseneb veelgi. Väärtus 4 kujutas endast endiselt konsensuaalset suunanäitajat, nagu ka siirdeajal teisenenud väärtus 3. Väärtus 2 aga muutus transformatsiooniprotsesside käigus.

Võib öelda, et neli siin kirjeldatud eri väärtust on ideaaltüübid. Väärtus 1 muutus nii siirde-eelsel ja -järgsel kui ka siirdeajal; väärtus 3 jäi püsivaks siirde eel ja järel, aga muutus siirde-aegsete traumeerivate sündmuste mõjul; väärtus 4 jäi muutumatuks kolme vaadeldud perioodi jooksul ning väärtus 2 muutus alles transitsiooni järel. See mudel ei pretendeeri universaalsele väärtuste muutuste selgitamisele, selle eesmärk oli iseloomustada väärtuste dünaamikat siirdeajal. Lähtun sellest mudelist empiiriliste tulemuste analüüsimisel ja tõlgendamisel.

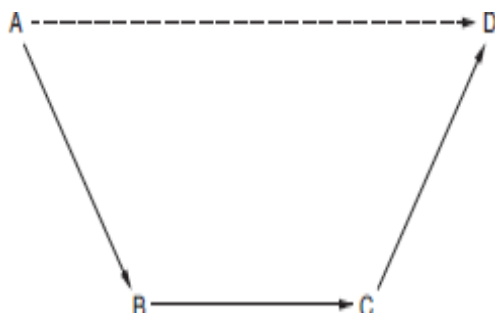


Δ_1 – väärtushinnangute muutumine transitsiooniaja eel
 Δ_2 – väärtushinnangute muutumine transitsiooni ajal
 Δ_3 – väärtushinnangute muutumine transitsiooni järel

Joonis 2. Väärtushinnangute dünaamika eripärad siirdeaja konteksti jäävas sotsiaalse tunnetuse protsessis

Joonisel 3 kujutan lähemalt väärtushinnangute muutumises seisnevat siirdekultuuri dünaamikat. A tähistab sotsiaalses keskkonnas domineerivaid arusaamu, B osutab individuaalsetele väärtushinnangutele, C viitab individuaalsetele tegevustele ja D uute seisukohtade levikule ühiskonnas. Elemendid A ja D on makrotasandi ning B ja C mikrotasandi muutujad.

Seos $A \rightarrow B$ (makro–mikro) on kontekstuaalne mehhanism, mis selgitab, kuidas makrotasandi tingimused kujundavad indiviidide käitumist. Stabiilsete ühiskondlike olude korral on sotsiaalne kontekst stabiilne, seda peetakse iseenesestmõistetavaks ja domineerivaid väärtushinnanguid kahtluse alla ei seata. Kultuurilise konteksti muutuse korral seatakse mitu enesestmõistetavust kahtluse alla. Muutusi sotsiaalses kontekstis võivad põhjustada kliimamuutus, loodusteaduste arengust tingitud geneetiliselt muundatud põllukultuuride kasutuselevõtmine ja tüvirakkude uuringud, aga ka siirdeprotsessiga kaasnev järsk eluviisi ümberkorraldus. Avalikes debattides kaalutakse eri seisukohti ja huvitatud osalised püüavad oma positsioone kindlustada. Kuigi suurem osa avalikkusest on neis pealtvaatajad, jäävad vastuolud ainult vähestel märkamata.



Joonis 3. Colemani makro-mikro mudel (autori kontseptualiseering Lopese ja Gaskell'i (2015: 34) põhjal)

Seos $B \rightarrow C$ (mikro) kirjeldab sotsiaalsete nähtuste mõtestamist indiviiditasandil. Siin toimub uudse ja tundmatu seostamine tavaarusaamadega. Sellel tasandil toimuvad ankurdamine ja objektiviseerimine ning kognitiivne polüfaasia. Oluline on märkida, et eri rühmadel võivad olenevalt nende minevikukogemustest ja tulevikuplaanidest samast nähtusest kujuneda eri representatsioonid.

Seos $C \rightarrow D$ (mikro-makro) toob välja, kuidas eri individuaalsed tegevused viivad (plaanimatud või plaanimatute) kollektiivsete tegevusteni. See mehhanism näitab, kuidas mikrotasandi protsessid mõjutavad makrotasandil toimuvat. Reaktsioone uutele teadmistele kujundavad sotsiaalsed representatsioonid. Varem enesestmõistetavad väärtushinnangud võivad täielikult uutega asenduda või nendega kohanduda. Neid võidakse ka kahtluse alla seada või täielikult ignoreerida.

Kuna minu töö keskne rõhuasetus puudutab teisenenud sotsiokultuuriliste ja ühiskondlike struktuuride mõju individile, asetub see ka Archeri (2013) morfogeneesi käsitlemise konteksti. Minu töö eesmärk pole siiski kogu inimtegevuse ja ühiskonna vastastikuse mõjuahela tsükli väljatoomine, piirdun üksnes sotsiaalses tunnetuses toimuvate muutuste uurimisega, muutunud arusaamade mõju inimtegevusele ma ei uuri. Seepärast ei käsitle ma töös morfogeneesi teooriat põhjalikumalt.

3. MEETODID JA ANDMED

3.1. Sotsiaalse tunnetuse uurimise metoodika

Siinses töös analüüsitavad andmed on kogutud nelja eri uurimisprojekti raames. Täpsem ülevaade minu töös analüüsitud andmestikest on esitatud tabelis 3.

Väärtushinnangute analüüsil kasutasin eri meetodeid. Analüüsisin väärtushinnangute protsentjaotusi **Uuringus I** ja **IV** ning lisatabelites 1–10. Sõltumatute rühmade *t*-testiga võrdlesin väärtushinnangute keskmisi **Uuringus II**. Multinoomse logistilise regressiooniga selgitasin välja tööväärtuste kujunemist prognoosivaid tegureid **Uuringus III** ja lisatabelites 11–12.

Tabel 3. Analüüsid kasutatud andmed

Siirdeaja periood	I	II	III	IV	V	VI
	1988– 1991*	1991**– 1994	1995– 1998	1999– 2004	2005– 2008***	2008****– 2012
Aastad						
Poliitilised väärtused (EVS, WVS) (Uuring I; lisatabelid 1–7)	1990		1996	1999	2008	2011
Tööväärtused (EVS, WVS) (Uuring I; lisatabel 8)	1990		1996	1999	2008	2011
Tööväärtused (Eesti Longituuduuring) (Uuring II)		1991				
Tööväärtused (Põlv- kondade Eluteed) (Uuringud II ja III; lisatabelid 9–12)		1992	1997	2004		
Elanikkonna suhtumine teaduse ja tehnoloogia rolli ühiskonnas (EB eriuuringud) (Uuring IV)					2005	2010
Kloonimise kajastamine Eesti päevalehtedes (meediaanalüüs) (Uuring IV)			1997			

* Kuni august 1991.

** Alates september 1991.

*** Kuni august 2008.

**** Alates september 2008.

3.1.1. Töö- ja poliitiliste väärtuste ning hoiakute uurimise metoodika Euroopa ja Maailma väärtuste uuringus

Eesti on osalenud Ronald Ingleharti juhitud esinduslikus Maailma väärtuste uuringus alates 1990. aastast, samuti koguti andmeid 1996., 1999., 2008. ja 2011. aastal (World Values Survey Association 2016). Nende aastate jooksul on võrdleva metoodikaga fikseeritud arvamusi eri skaaladega hinnatud teemade kohta, mida analüüsisin parema ülevaatlikkuse saavutamiseks peale **Uuringu I** ka lisatabelites 1–8 sagedusjaotustena. Lähtun andmeanalüüsis eeldusest, et respondendid on neile esitatud küsimustest ühtmoodi aru saanud (Jagodzinski 2004). Vastajatel paluti avaldada arvamust eri poliitilise olemusega teemade kohta. Poliitika tähtsust elus paluti hinnata neljapallisel (lisatabel 1) ja üldistatud usaldust kahepallisel järjestusskaalal (lisatabel 5). Suhtumist seaduskuulekusse (lisatabel 2), individuaalsete saavutuste väärtustamist (lisatabel 3) ja individuaalse võistluslikkuse väärtustamist (lisatabel 4) ning sotsiaalsetest normidest kõrvale kalduva käitumise aktsepteerimist (lisatabel 6) mõõdeti kümnepallisel skaalal. Nende skaalade alusel fikseeritud hinnangute analüüsil järgisin **Uuringu I** kirjutamiseks antud juhtnööre (Klingemann, Fuchs ja Zielonka 2001). Nendest lähtudes esitan analüüsidest skaala positiivse poole kuue suurema väärtuse agregeeritud protsentjaotused. Parema võrreldavuse huvides pöörasin ka mõne skaala ümber. Vastajatele esitati loetelu eri vähemusrühmadest ja paluti nimetada, milliseid neist endale naabriks ei soovita (lisatabel 7). Respondentidele esitati ka nimekiri tööväärtustest ja paluti ära märkida neile olulised (lisatabel 8).

3.1.2. Tööväärtuste uurimise metoodika longituuduuringutes

Longituudsed andmed võimaldavad uurida tööväärtuste dünaamikat samade indiviidide tasandil transitsiooniajal. **Uuringutes II ja III** analüüsisin kahes erinevas, vastavalt 1966. ja 1983. aastal Eestis keskkooliduse omandanute longituuduuringutes osalenute väärtushinnanguid. Kõigil etappidel oli ankeetidesse lülitatud ka Rosenbergi (1957) välja töötatud ja Eesti uurijate modifitseeritud tööväärtuste mõõtmise plokk, milles vastajatel paluti hinnata ideaalsele tööle esitatavaid nõudmisi neljapallise järjestusskaala abil.

Tööväärtuste uurimine Eesti Longituuduuringus

1966. aastal alanud eestikeelsete keskkoolide lõpetajate Eesti Longituuduuringus täitis esimese siirdeperioodi lõppu jääval 1991. aastal tööväärtuste küsimustiku 1266 enamasti 43-aastaselt respondent. Nende hinnangute soolisi erinevusi analüüsin põhjalikult **Uuringus II**. Eesti Longituuduuringu valim ei ole siiski esinduslik, vaid haarab paremini haritud hariduskohordi eluteid.

Tööväärtuste uurimine Põlvkonna Eluteede uuringus

1983. aastal alanud keskkhariduse omandajate longituuduuringus osalejaid on nimetatud üleminekuaja tingimustes eduka kohanemise pärast ka võitjate põlvkonnaks (vt Saar 2012; Titma 1999, 2002a; Titma ja Tuma 2005). Kuigi 15 Nõukogude Liidu regioonis alanud uuring jätkus hiljem võrdleva postsovetlike riikide uuringuna (Titma ja Tuma 1995), analüüsin oma töös ainult Eestis kogutud andmeid. Siirdeajal koguti andmeid 1992.–1993., 1997. ja 2004.–2005. aastatel.

Viimases andmete kogumise voorus osales 1401 vastajat. Moodustasin nende andmete kogumise eri etappidel antud vastustest ühendandmestiku, mis võimaldas analüüsida indiviiditasandi hinnanguid kogu transitsiooni ajal. Kuna longituuduuringu valim on vaadeldava vanuserühma keskmisest paremini haritud osa (Titma 2002a), kuhu kuulub vähem ühiskonnas madalamat staatust omavaid ja venekeelseid inimesi, ei saa nende hinnanguid tervele ühiskonnale laiendada, aga on võimalik jälgida väärtuste dünaamikat ja kujunemist indiviiditasandil.

3.1.3. Teaduskultuuri uurimine

Aastatel 2008–2011 teostatud projekti „Sensitive Technologies and European Public Ethics“ (STEPE) raames korraldati 2010. aasta veebruaris 27 Euroopa Liidu liikmesriigis ning Horvaatias, Islandis, Norras, Šveitsis ja Türgis Eurobaromeetri eriuuring „Eurooplased ja Biotehnoloogia“, mis oli juba seitsmes sama metoodika alusel Euroopa Liidu elanike hoiakuid loodusteaduste suhtes käsitlev eriuuring (Gaskell jt 2010). Igal maal moodustati kodanikkonda esindav valim ja andmete kogumiseks kasutati silmast silma intervjuusid. Analüüsin vastajate hinnanguid sagedusjaotustena **Uuringus IV**. Võrdlen neid tulemusi aastal 2002 ja 2005 fikseeritud hinnangutega.

3.1.4. Eesti päevalehtede meediaanalüüs

Pärast teadet imetaja (lammas Dolly) edukast kloonimisest veebruaris 1997 ilmus märtsi lõpuks Eesti päevalehtedes sellel teemal 20 kloonimisteemalist artiklit (5 tõlget ja 15 originaalartiklit), mida analüüsisin temaatiliselt koos **Uuringu IV** kaasautoriga. Kvalitatiivse sisuanalüüsi metoodika väljatöötamisel valisime esmalt välja šoti loodusteadlaste teadussaavutust kajastavad tekstid. Kodeerimine toimus Ezzy (2002) ja Mayringi (2000) välja pakutud kodeerimise loogikast lähtudes kolmes etapis. Avatud kodeerimise käigus fikseerisime tekstides olevad tähendused, seejärel selgitasime telgkodeerimise abil välja nende seoseid, mis omakorda võimaldas tuua valikulise kodeerimise abil välja analüüsitavate tekstide kesksed tähendused. Seejärel kontrollisime transkriptsioonide vastavust loodud kategooriatele. Selline analüüsiskeem võimaldas välja tuua teemat eri positsioonidelt käsitlevate inimeste vaatekohad. Kloonimist käsitleti kolmest vaatepunktist: lähtudes teema käsitlemise põhjalikkusest ja teaduslikust asjatundlikkusest võib eristada valdkonnasiseste ekspertide (geneetikud), valdkonnaga kokkupuutuvate väliste asjatundjate (juristid, arstid) ja geneetikat mittetundvate, aga teemast huvitatud tavainimestest mitteekspertide seisukohti.

4. TULEMUSED JA ARUTELU

Analüüsin oma töös sotsiaalse tunnetuse muutusi **Uuringutes I–IV** käsitletust pikemal ajateljel (esitan siirdeaja teljel võrreldavad andmed lisatabelites 1–8). Peale inimeste reaktsioonide majanduse ja poliitika valdkonnas toimunud kiirete ümberkorralduste perioodil, mida nimetatakse transitsiooniks (Lauristin ja Vihalemm 2017, Offe 1991), analüüsin sotsiaalset tunnetust ka järgnenud sotsiaalse transformatsiooni kontekstis. Eeldan, et sotsiaalse tunnetuse muutust näitavad eri siirdeaja perioodidel mõõdetud hoiakud ja väärtushinnangud. Samuti lähtun seisukohast, et ühiskondlikud muutused mõjutavad domineerivaid väärtushinnanguid ja laiemalt kogu sotsiaalse tunnetuse protsessi (Howarth jt 2013, Inglehart ja Baker 2000, Rezsöházy 2001, Saarniit 1998a). Siirdeaja kontekstis käsitlen Lauristini ja Vihalemma (2009, 2017) pikema transformatsiooniaja periodiseeringu käsitlust; selle järgi on struktureeritud ka see peatükk.

4.1. Esimene siirdeaja periood: 1988. aasta kuni 1991. aasta august

Kommunistliku ülemvõimu all elanud Kesk- ja Ida-Euroopa rahvad olid sunnitud aastakümneid elama ajaloolise mälu kustutamise, vaikiva enamuse loomise ning hirmu külvamise abil kontrollitud kultuurilises keskkonnas (Marková 1997, Sztompka 2004). Seetõttu hakkas ligi viis kümnendit Eestis domineerinud kommunistlik ülemvõim esimese siirdeperioodi liberaliseeruvates oludes kiiresti murenema (Vogt 2005). Koos konservatiivse rahvuslikkust esile tõstnud retoorikaga levinud liberaalsetel ideedel oli aastakümneid infosulus olnud avalikkuses soodne pinnas ja need muutusid edasise arengu käigus tooni andvaks (Kennedy 2002). Selle perioodi kiire areng peegeldus ka Eesti inimeste ootustes ja hinnangutes. Kui veel 1980. aastate alguses ei pidanud keegi iseseisvumise taastamist reaalseks, siis kümnendi lõpus oli see tõusnud juba eestlasi ühendavaks ideeks (Vogt 2005). Pole üllatav, et inimeste huvi poliitika vastu ja selle olulisus nende jaoks oli suurim esimesse siirdeperioodi jäävatel nõukogude aja lõpuaastatel (lisatabel 1). Eriti tähtis oli see eestlastele, kes nägid avalikustamise ja perestroika kampaaniates võimalust leevendada neile varem osaks saanud ajaloolist ebaõiglust. Samal ajal puudusid eestlastel lühikeseks jäänud demokraatiatraditsiooni ja nõukogude ühiskonnas sotsialiseerumise mõjul kodanikuks olemise kogemused, nagu teadlikkus oma õigustest, julgus nende eest võidelda, arusaam inimväärikusest ja õiglusest ning solidaarsus kaaskodanikega (Masso 2001: 30–31). Igapäevaelus toimuva mõtestamisel pöörduti tulevikuplaanide kavandamisel nii nõukogude ajal välja kujunenud sõjaeelset Eestit idealiseerivate arusaamade poole (Lobjakas 2015) kui ka kõrvutati enda elujärge arenenud lääneriikide omaga.

4.1.1. Nõukogude aja jäljed väärtushinnangutes

Mitu rahvuse varasematest minevikukogemustest tulenevat suundumust eristas kõigil siirdeperioodidel süstemaatiliselt eestlasi eestivenelastest. Varasemate uuringute (Anderson, Silver, Titma ja Ponarin 1996) valguses polnud üllatav, et rahvusvähemusse kuuluvad eestivenelased olid märksa sallivamad nii immigrandide kui ka moslemite vastu (lisatabel 7). Vähesed Eestis elavad moslemid olid Kaukaasiast või Kesk-Aaasia liiduvabariikidest sisse rännanud venekeelse kogukonna liikmed. Küllap võib sellistes hoiakutes näha aastakümneid domineerinud ideoloogia mõju, suurrahva mentaliteedi ilminguid ja iseenda positsiooni. Eestivenelaste kui valdavalt sisserändajate ja nende järeltulijate jaoks oli Nõukogude Liidu lagunemine ebakindluse allikas, nende poliitiline sümpaatia kaldus *status quo* säilitamise poole. Ka ühiskonnas pikka aega domineerinud sotsiaalsetest normidest kõrvale kalduva käitumise aktsepteerimist vormisid siirdeaja alguses tugevasti minevikukogemused. Kui abort ja abielulahutus olid Nõukogude Liidus lubatud, siis prostitutsioon ja homoseksuaalsus olid kriminaliseeritud. Eestivenelased olid ka esimeste suhtes eestlastest tolerantsemad, viimaseid tegevusi mõisteti mõlema rahvuse hulgas üsna üksmeelselt hukka (lisatabel 6).

Samamoodi nagu varem reformide teele asunud Poolas (Sztompka 2004), mõisteti ka Eestis juba siirdeaja alguses tugevasti hukka eri seadusrikkumisi, nagu põhjendamatu riiklikele abirahadele pretendeerimine, piletitähtaeg sõit ühistranspordis ja maksude maksmisest hoidumine (lisatabel 2). Neis hoiakutes võib täheldada tugevat inertsit, sest tollal veel kehtivad nõukogude aja seadused olid küll ranged, aga neid järgiti esimesel siirdeperioodil varasemast märksa selektiivsemalt. Näiteks oli juba enne siirdeaja algust hoolimata võimude pingutustest haltuura tegemine laialt levinud (Kullo 2015), samuti hoogustus esimesel siirdeaja perioodil igasuguseid varem kättesaamatuks osutunud tarbimise ja teenimise võimalusi pakkuvate kooperatiivide tegevus.

Masso (2001: 34) sõnul polnud eestlaste jaoks kommunistlikust ülemvõimust lahtiütlemine raske, sest kommunistlikku ideoloogiasse ei usutud. Aastakümneid ülereguleeritud sotsialistlikus ühiskonnas elanud inimesed olid eesseisvate muutuste suhtes entusiastlikud. Nende tulevikuoptimism väljendus individuaalsete saavutuste väärtustamises. Ligi kaks kolmandikku kõigist Eesti elanikest oli esimese siirdeaja perioodi lõpul veendunud, et mitte niivõrd riik kui inimesed ise peaksid oma käekäigu eest hoolt kandma (lisatabel 3). Kogu siirdeaja jooksul avaldusid süstemaatilised erinevused eestlaste ja eestivenelaste hoiakutes. Suurimad (30%) olidki need siirdeaja alguses, kui individuaalset vastutust väärtustavad eestlased vaatasid tulevikku suure optimismiga, rohkem riigi abile lootvad eestivenelased aga palju murelikumalt. Individuaalse vastutuse väärtustamine osutab suuremale valmisolekule võistluslikuks muutunud ühiskonna väljakutsetele vastuastumiseks ja riigi abile pandud lootused omakorda juhendumist siirdeajaeelse ühiskonna toimimisprintsipiidest (Sztompka 2004). Samal ajal ei saa öelda, et eestivenelased oleks olnud jäägitult nõukogudeaegsete mõttemallide meelevaldas, sest turumajandusliku ühiskonnaga kaasne-

vasse sissetulekuerinevuste süvenemisse suhtuti ka nende hulgas pooldavalt (lisatabel 3). Juba esimesel siirdeperioodil ilmnesisid individuaalse võistluslikkuse väärtustamises süstemaatilised rahvuste vahelised erinevused, mis avaldusid eestlaste mõnevõrra kõrgemates hinnangutes (lisatabel 4). Ainult radikaalsete majandusreformide järel ei ilmnenu statistiliselt olulisi rahvuste erinevusi. Veidi etteruttavalt võib öelda, et valdav osa Eesti ühiskonnast suhtus konkurentsi kõigil siirdeaja perioodidel positiivselt. Veendumust, et tubli töö toob enamasti kaasa ka parema elujärje, jagas valdav osa Eesti elanikest, kelle hulgas andsid tooni eestlased; eestivenelaste seas oli mõnevõrra rohkem levinud seisukoht, et edukus sõltub pigem õnnest ja tutvustest (lisatabel 4). Siirdeaja alguse suurt toetust turumajanduslikule ühiskonnale on nähtud kapitalistlike väärtuste kriitikata omaksvõtmises ja suures tulevikuoptimismis, samuti puuduvates reaalsetes kokkupuudetes uue poliitikaga, milles nähti eelkõige alternatiivi kommunismile (Paškov 2006). Egalitaarsuse printsiipe seostati Nõukogude Liiduga, mille tagajärjel toetati võrdsuse printsiipi vähe või vastanduti sellele.

Kuna kommunistlikud valitsejad olid kontrollinud oma alamaid nende vahel usaldamatust külvates (Marková 1997), oli ka usaldus kaasinimeste vastu siirdeaja alguses väike (lisatabel 5). Siiski oli see eestlaste seas venekeelse kogukonna esindajatest märkimisväärselt suurem, mida võib ühelt poolt selgitada eestlaste seas valitseva tulevikuoptimismiga. Teisalt aga suures osas sisserändajatest ja nende järeltulijatest koosnevate eestivenelaste hulgas nii pikema nõukogude võimu all elamise kogemuse mõju (vt ka Inglehart 2006) kui ka nende seas Nõukogude Liidu lagunemise järel valitseva suurema ebakindlustundega. Samuti on olulise tähtsusega rahvuslike kultuuritraditsioonide lähedus üleilmastunud lääne kultuurile (Sztompka 2004). Selles võtmes võib öelda, et eestlastele osutus lääne kultuuristandarditega kohanemine lihtsamaks kui eestivenelastele, sest viimaste kultuuriruum oli märksa lähedasem nõukogude omale (Puusepp 1996). Peale selle aitas uute oludega paremini kohaneda lääneriikides olev diasporaa (Sztompka 2004), millega olid eestlastel kujunenud tihedad kontaktid (Bennich-Björkman 2008). Eestlased polnud selles suhtes siiski Ida-Euroopa kontekstis erandlikud, valmisolek uute oludega kohanemiseks oli suur ka teiste Kesk-Euroopa rahvaste seas (Klicperová, Feierabend ja Hofstetter 1997).

Kolm olulist siirdeajal toimetulekut edendavat majandusliku kapitali akumulierimise viisi olid tänavakaubandus, mitmel kohal töötamine ja lisateenuste osutamine ning võimaluse korral ka ajutiselt välismaal töötamine (Sztompka 2004). Stagneeruva Nõukogude majandussüsteemiga kaasneva kiireneva inflatsiooni kontekstis polnud üllatav, et mõlemas rahvusrühmas hinnati tööväärtustest kõige kõrgemalt hea töötasu teenimise väljavaateid (lisatabel 8). Ühelt poolt olid ju tollal ettevõtlikumatele inimestele avanenud nii uued raha teenimise kui ka kulutamise võimalused ja teisalt hoogustus ka rubla inflatsioon, mistõttu oli üha raskem oma senist elustandardit hoida. Seega võib öelda, et tööväärtuste pragmatiseerumine (Saarniit 1998a) ilmnis juba esimesel siirdeaja perioodil.

Eneseväljenduslikest tööväärtustest kõrgeimalt hinnati töö huvitavust, sealjuures olid eestlaste hinnangud eestivenelaste omadest kõrgemad kõigil siirdeaja perioodidel (lisatabel 8). Märksa vähem väärtustati selliseid nõukogude ideoloogia propageeritud töö sotsiaalseid aspekte nagu selle hinnatus inimeste seas ja võimalused suhelda teiste inimestega ning töö vajalikkus ühiskonnale. Viimase suuremat tähtsustamist eestivenelaste seas võiks seletada nii suurema poolehoiuga nõukogude majandussüsteemile kui ka nende kultuurist ja minevikukogemustest tuleneva kollektivistlikuma mõtteviisiga.

4.1.2. Siirdekultuuri väljakujunemine

Eeltoodu põhjal saab öelda, et esimesel siirdeaja perioodil ilmnunud hoiakutes ja väärtushinnangutes on juba näha uue, piirjooni võtva siirdekultuuri ilminguid, milles juhindutakse veel siirdeajaeelse aja olustikus välja kujunenud kollektiivsetest mõttemallidest. Lähtun kiiresti muutuvaid kollektiivseid hinnanguid (van Ginneken 2003) selgitades sotsiaalsetest representatsioonidest, mis ühendavad indiviiditasandil fikseeritud hoiakuid ja väärtushinnanguid ühiskonnatasandil toimuva sotsiaalse tunnetuse protsessiga. Need sotsiaalsed representatsioonid võivad kanda väga erinevaid teadmisi ja tähendusi. Kesksemad neist, nagu näiteks müüt muistsest vabadusvõitlusest, on kujunenud terviklikumal kujul välja rahvuslikul ärkamisajal. Sellesse on kätketud tugev narratiivne mõttemuster, mis ei kujundanud mitte ainult hilisemat arusaama vabadussõja võitlustest, vaid osutus ka sobilikuks pinnaseks, mille abil end Nõukogude Liidust lahti tõugata. Vähem kesksemad, nagu näiteks arusaamad eestlaste vahekorrad teiste rahvustega, on nõukogude ajal pärast sakslaste asendumist venelastega rohkem teisenenud (Mertelsmann 2005, Petersoo 2007). Taolises sotsiaalsete representatsioonide teisenemises mängivad tähtsat rolli ankurdamise ja objektiivseerimise protsessid. Võib eeldada, et teistsuguste minevikukogemustega eestlastel ja eestivenelastel olid mõnes aspektis kujunenud samade sündmuste tõlgendamiseks eri mõttemallid. Sellal kui eestlased on leidnud siirdeajal toimuva selgitamiseks sobilikke sümbolilisi ressursse kollektiivses teadvuses esimesena turumajandusliku ühiskonnaga seostuvast sõjaeelsest vabariigist, tulenevad venelaste arusaamad neile kergemini kättesaadavatest nõukogude ajal domineerinud seisukohtadest, mis kujutasid neid teistest rahvustest positiivsemas valguses.

Üks kesksemaid siirdekultuuri eripärasid on rahvuselise rõhutamine. Selle teema lahkamisel tuleb arvesse võtta ka selle käsitlemist nõukogude ajal. Kuigi kommunistlik võim deklareeris ühelt poolt rahvusneutraalsust, kasutas ta taolise mitmest rahvusest koosneva riigi nagu Nõukogude Liit puhul ikkagi oma ideoloogias rahvuselise elemente venelaste ülimuslikkuse rõhutamiseks (Vogt 2005). Seepärast pole üllatav, et paljud eestivenelased toetasid oma positsiooni ebakindlamaks muutudes Moskvale otsealluvuses olevate tehaste juhtkonna korraldatud Eesti iseseisvumise poole liikumisele vastu olevaid poliitilisi streike. Eestlased seevastu tundsid Moskva kontrolli lõdvenedes end sõna

otseses mõttes ikke alt vabanemas. Sellele lisaks tekitas totalitaarse võimu peale surutud, rahvaste võrdsusest jutlustav ideoloogia vastumeelsust ka selle rakendamisega kaasnevate piiratud individuaalsete eneseteostusvõimaluste ja olme ning tagasihoidlike tarbimisvõimaluste tõttu. Samuti ei maksa unustada, et liberaalsete ideede levikuks eestlaste seas oli loonud soodsa pinnase Põhja-Eestis kättesaadav Soome televisioon, mis andis aimu lääne inimestele kättesaadavatest tarbimisvõimalustest.

4.2. Teine siirdeaja periood: 1991. aasta september kuni 1994. aasta

Tugevaima jälje minu töös analüüsitud Eesti inimeste väärtushinnangutesse jätsid teisel siirdeaja perioodil toimunud sündmused. Enim muutsid inimeste igapäevaelu teisel siirdeaja perioodil teostatud Ida-Euroopa kiireimad (Åslund 2007, Linz ja Stepan 1996, Norkus 2007) neoliberaalsed poliitilised ja majanduslikud reformid, mille tulemusena juurutati mitmeparteisüsteem ja võeti devalveerinud rubla asemel kasutusele konverteeritav kroon ning viidi majandus üle turupõhimõtetele. Åslund osutab, et Eesti majandus kahanes siiski vähem kui teistes Balti riikides. Samuti õnnestus järsult vähendada inflatsiooni.

Nõukogulike institutsioonide jõuline liberaaldemokraatlikega asendamine oli fundamentaalne muutus, mis mitte ainult ei moderniseerinud ühiskonda, vaid puudutas sügavalt inimeste tavapäraseid igapäevaelukorralduse rutiine ja seadsid kahtluse alla paljud sotsialismiajal välja kujunenud tavaarusaamad. Reformide elluviimine poleks olnud ilma elanikkonna enamuse toetuseta võimalik. Kuigi eestlased tajusid üleminekuühiskonnas järsult süvenenud ebavõrdsust, oldi tollal valmis pikemaajaliste eesmärkide nimel rohkem pingutama ja kannatama (Rämmer 1998). Enamik eestlastest nägi tollal reforme jäägitult toetanud meedias eeskujuks toodud Saksamaa sõjajärgsetes šokireformides mudelit, mis võimaldaks rebida ennast nõukogude süsteemist lahti nii poliitilises kui ka majanduslikus võtmes ja jõuda ajaloolise õigluse jaluleseadmise kaudu tagasi Euroopasse või tagasi läände (Lauristin, Vihalemm, Rosengren ja Weibull 1997; Sztompka 2004). Muutuste elluviimisel rõhutasid reformide eestvedajad ja nende toetajad ühelt poolt nii tagasipöördumist ajalookeerises kaotatud enesemääramise juurde kui ka moodsate heaoluriikide klubisse astumist, mis võimaldas muutustele vastuseisjaid nõukogude aja tagaigatsajatena kujutada. Sotsialismiperioodi ja selle järgse aja kultuurilisi vastuolusid ületavat poliitikat võib käsitleda siirdeajal ilmnunud raskuste pisendamises ning ajutisena kujutamises või uute kultuurimallide idealiseerimises ja vanade mahategemises seisneva kultuurilise propagandana (Sztompka 2004). Nõukogude režiimi kokkuvarisemine Eestis ja iseseisvuse taastamine olid loonud olukorra, kus inimesed ootasid märkimisväärset elustandardi paranemist, aga 1990. aastate keskpaigaks oli juhtunud pigem vastupidine (Hansson 2001). Enamik inimesi koges esimest korda, et töökoht polegi midagi kindlat; samal ajal tõusid eluasemekulud, toiduhinnad ja olmeteenuste maksumus ning tohutu kiirusega

kasvasid sissetulekuerinevused (Unt 2005). Muutunud oludes hakkamasaamiseks kehtisid hoopis teistsugused reeglid ja nõukogude süsteemile sobilikest strateegiatest ei olnud enam palju abi (Hansson 2001).

4.2.1. Soost ja haridusest tulenevad erisused tööväärtustes

Kahjuks on vahetult teise siirdeperioodi ajal kogutud andmetest selle töö käigus minu käsutuses ainult longituuduuringute andmestikud, mis võimaldavad võrrelda üleminekuaja sel etapil, kui inimeste eluviisis toimusid suured muutused, 1966. ja 1983. aasta keskhariduse omandanute tööväärtuste hierarhiaid. Samal ajal võimaldab andmete longituudsus analüüsida keskhariduse omandanud põlvkonna väärtushinnanguid kogu transitsioonijal samade indiviidide tasandil. Sellega panustan ka noores eas väljakujunenud tööväärtuste tööteel teisenemise (Johnson 2001) uurimisse. **Uuringus II** võrdlesin oma töökarjääri alustava võitjate põlvkonna tööväärtusi 1966. aasta hariduskohorti kuulujate hinnangutega. Nõukogudeaegsete institutsioonide kokkuvarisemine oli hilisema põlvkonna liikmetele varasema põlvkonna hulka kuulujatest kergem (Titma 1996). Kui esimesed olid pärast haridustee lõppu jõudnud oma tööteed alles alustada, siis sotsialismiajastu lõpp jättis teised ilma elu jooksul kogutud säästudest ja lükkas ümber tulevikuplaanid. Kui varasem põlvkond oli kogu oma elutee nõukogude ühiskonnas mööda saatnud, siis hilisem polnud veel jõudnud selle töömaailma sisse elada, millega kaasnes ka edukus muutuvate siirdeaja kogemustega kaasaminekul.

Uuringu II analüüsides sai kinnitust, et kõige olulisemaks aspektiks töö puhul peeti selle eest saadavat tasu, mille tähtsus suurenes kogu hilisema siirdeaja jooksul. Selgus, et tööväärtustes avaldusid kõigi siirdeaja perioodide jooksul ka mitmesugused soost ja omandatud haridusest tulenevad suundumused, mida kiired siirdeaja muutused ei mõjutanud. Kui nõukogudeaegses poliitiliselt ülereguleeritud ühiskonnas oli haridus aluseks inimeste formaalsete näitajate alusel edutamisele (Titma, Tuma ja Roosma 2003), siis siirdeajal hakkas haridus üha rohkem esindama sellega omandatud oskusi ja kvalifikatsioone. Siirdeajal tõusnud hariduse väärtust kõrgelt hinnatud toimetuleku ressursina iseloomustab ka teisel siirdeaja perioodil alguse saanud kõrgharidust andvate õppeasutuste arvukuse kasv, mis näitab eestlaste tungi kõrgema hariduse poole (Saar ja Möttus 2013). Kõrgem haridus annab eelise kultuurilise traumaga toimetulekuks, sest viimane eeldab sageli ümberõppimist, uute oskuste omandamist ja ümberkohanemist. Samuti muutusid siirdeajal kutse-eelistused. Kui sotsialismiaegses ühiskonnas oli populaarne õppida selliseid esoteerilisi erialasid nagu ajalugu ja filosoofia, mis võimaldasid rusuvast igapäevaelust tagasi tõmbuda ega omanud edasise töökarjääri suhtes tähtsust, siis siirdeajal muutusid populaarseks turumajanduslikus ühiskonnas avanevaid uusi töövõimalusi pakkuvad erialad nagu juura, ärijuhtimine, avalik haldus ja infotehnoloogia (Sztompka 2004).

Uuringu II analüüsides ilmes, et pöördeliste reformide ajal olid mõlema hariduskohordi kõrgema haridusega mehed (tollal valdavalt enamasti 27- ja 43-aastased) orienteeritud naistest rohkem nii kõrge ühiskondliku positsiooni saavutamisele kui ka töö kaudu avanevatele karjäärivõimalustele. Juhtivatel kohtadel töötavad mehed kaldusid väärtustama vastutuse võtmist ja olema hakkajamad (Hitlin ja Piliavin 2004). Sellised omadused võimaldasid neil ka siirdeajal paremini toime tulla. Minu analüüsides võimaldavad näha kõrgema haridusega meestes esimest rühma, kelle seas uus edule orienteeritud siirdekultuur kanda kinnitas. Ühelt poolt olid mehed naistest võistluslikumad ja riskialtimate ning eriti siirdeaja soorollid toetasid arusaama meeste eelisõigusest tööle (Täht ja Unt 2002), teisalt tunti end oma senises olukorras kindlamalt omavanustest naistest, kellest paljud pidid laste või perekonna eest hoolitsema. Radikaalsete muutuste järel suurendasid ebakindlust kiiresti kasvav töötus, inflatsioon ja laialt levinud arusaam viletsast õiguskaitsest ning elatusaseme langus (Sztompka 2004). **Uuringu II** analüüsides ilmnis, et mure töökoha olemasolu pärast oli hakanud kiiresti süvenema eelkõige hilisema põlvkonna madalama haridusega vastajate seas. Siin ilmnis oluline soo mõju ainult töökoha pärast märksa rohkem muretsevate keskharidusega vastajate seas, kus mehed väärtustasid töökoha kindlustunnet naistest märksa rohkem, mis osutab madalama haridusega meeste ebakindlusele ja toimetulekuraskustele järsult muutunud oludes. Sellised hinnangud ei osutunud siiski kuigi püsivaks, sest järgmistel siirdeaja perioodidel, majandusliku olukorra stabiliseerudes oli töökoha kindlus märksa olulisem mure juba sama haridusega naiste jaoks. Üleminek turumajandusele tõi naiste jaoks kaasa kahte sorti kaotusi, mis seisnes peale naise rolli väiksema perekonnas väärtustamise ka varjatud diskrimineerimises tööturul (Hansson 2001). Naiste ja meeste keskmistes palkades kujunes välja suur lõhe ning juhtivatel positsioonidel oli väga vähe naisi. Naissoost töötajad olid sageli sunnitud piirduma nende hariduslikust kvalifikatsioonist madalamate töökohtadega. Võib öelda, et siin oli tegu siirdeaja muutustest tingitud ebakindlusega, mis haaras pöördeliste muutuste ajal esmalt keskharidusega mehi, aga kinnistus hiljem hoopis sama haridusega naiste seas.

Alates ülikooliõpingutest väärtustasid kõrghariduse omandanud võitjate põlvkonna liikmed töö puhul loovust ja originaalsust keskharidusega vastajatest märksa kõrgemalt ning ka eri siirdeaja perioodidel toimu neid erinevusi ei vääratud (**Uuring II**). Kuigi keskharidusega piirdunud naised väärtustasid siirdeajal tööl avanevaid loovuse võimalusi sama haridustasemega meestest rohkem, ei ilmnenuid kreaatiivsust rohkem väärtustavate kõrgharidusega vastajate seas olulisi soolisi erinevusi. Hoolimata sellest, et Johnsoni ja Mortimeri (2011) uuringutulemused said siin kinnitust üksnes keskharidusega vastajate kohta, ei tohi unustada, et meie vastajad on elanikkonna paremini haritud osa. Samuti väärtustasid kõrgharidusega vastajad tööl avanevaid võimete realiseerimise võimalusi kogu siirdeaja jooksul keskharidusega inimestest märksa rohkem.

Veidi etteruttavalt võib öelda, et kõrgema⁷ haridusega longituuduuringus osalejad väärtustasid kogu siirdeaja jooksul rohkem eneseväljenduslikke tööväärtusi ja madalama haridusega respondente motiveerisid rohkem töö eest saadavad instrumentaalsed tasud. Küllap peituvad selliste eelistuste põhjused kõrgharidusega inimeste tehtavas huvitavamas töös, mis pakub neile rohkem eneseteostuse võimalusi (Hansson 2009, Hitlin ja Piliavin 2004). Võib ka üldistada, et kõrgema hariduse olemasolu andis siirdeaja muutuste üleelamiseks tuntava eelise.

Uuringus II ilmnes samuti, et ka mitu soolist erinevust jäi kiiresti muutuvates oludes püsima. Mõlema hariduskohordi keskharidusega naised väärtustasid töö kergust meestest rohkem nii siirdeajal kui ka selle eelsel nõukogude ajal. Samuti hindasid naised nii nõukogude ajal kui ka kõigil sellele järgnenud siirdeaja perioodidel sotsiaalseid tööväärtusi meestest kõrgemalt. Võib öelda, et see on universaalne nähtus, mille puhul hindavad naised juba noorest east alates sotsiaalseid väärtusi meestest kõrgemalt (Hitlin ja Piliavin 2004).

4.3. Kolmas siirdeaja periood: 1995–1998

Kõige laiaulatuslikuma pildi väärtushinnangutes toimunud muutustest saab välja tuua kolmandal siirdeaja perioodil, kui Eesti oli kohanemas šokireformide mõju ja muutunud oludega; selle aja kohta on ka rohkem uuringuandmeid kui eelmistel siirdeaja perioodidel. Käsitlen neid **Uuringutes I, II ja IV**. Seda perioodi võib käsitleda šokireformide tagajärgedega kohanemisena, sest varem langenud SKP hakkas lääne poole ümber orienteerunud majanduses üha kiiremini kasvama (Åslund 2007), mis andis üha rohkematele inimestele ligipääsu varem kättesaamatuks jäänud lääne tarbekaupadele ja võimaldas elustandardit tõsta (Sztompka 2004). Kui siirdeaja alguses poliitiliste vabaduste poole püüelnud inimesed leidsid ennast teisel siirdeaja perioodil mõnevõrra ootamatult sügavas majanduslikus kitsikuses, siis enamik sai kolmandal siirdeaja perioodil endale varasemast palju rohkem lubada, kusjuures selle hulgas ka palju nende varasemal eluteel kättesaamatuks jäänud tarbekaupu.

Paraku süvenes kolmandal siirdeaja perioodil tugevasti ka sotsiaal-majanduslik kihistumine (Lauristin ja Vihalemm 2017, Saar 2011), nõukogude aja järel väljakujunevate uute eliitide eraelu kajastava seltskonnameedia esikülgi täitvate edulugude kõrval oli üha rohkem inimesi, kes said igapäevaste elumuredega vaevaliselt hakkama. 1990. aastate Eesti avalikkuses levis arusaam kõigi inimeste võrdsetest võimalustest siirdeajal (Hansson 2001). Selline sotsiaalne representatsioon pani aga suure osa inimesi võrreldes väheste edukalt läbilõõnutega halba valgusesse, andes mõista, et need, kellel polnud õnnestunud

⁷ Need tulemused kinnitavad Kohni (1969: 76) uuringutulemusi, mille kohaselt väärtustavad ühiskonnas kõrgematel positsioonidel olevad ja iseseisvamaid tööülesandeid täitvad töötajad töö puhul rohkem selle eneseväljenduslikke ning madalamatel positsioonidel olevad ja lihtsamaid tööülesandeid täitvad töötajad selle instrumentaalseid aspekte.

teistega võrdselt platvormilt alustades edukaks saada, olid ise oma saamatuses süüdi. Sellist suhtumist propageerisid nii ajakirjanikud kui ka poliitiline ja majanduslik eliit. Sellist olukorda, kus peavoolu meedia kultiveeritud üleüldise edukuse narratiivid (Masso 2001: 32) lähevad vastuollu inimeste igapäevaelukogemuste alusel kujunenud arusaamadega, saab iseloomustada kognitiivse polüfaasiana. Hoolimata inimeste elujärje stabiliseerumisest domineerisid kolmandal siirdeaja perioodil endiselt varem tundmatutest postkommunistliku siirdeühiskonna stressoritest (tööpuudus, inflatsioon, kuritegevuse kasv, vaesus, majandusliku elujärje parandamise võimalused, pea peale pööratud staatushierarhiad ja poliitiliste eliitide saamatus) tingitud šokk ja ebakindlus. Selliseid postkommunistliku valitsuse poliitikaid nagu pensionireform ja tasuline õpe ülikoolides tõlgendati sotsialismi ajal välja kujunenud arusaamade alusel, millega nähti ette riigi kohustust oma kodanike eest hoolitseda.

Enamiku jaoks olid elatustaseme langus ja uute poliitikate traumaatiliseks tajumine šokk (M. Howard 2003, Sztompka 2004, Vogt 2005). Seetõttu olid ka paljud inimesed hakanud parema toimetuleku kindlustamiseks võimaluse korral mitmel ametikohal töötama ja seetõttu jäi ka varasemast vähem aega muuga tegelemiseks. Selleks perioodiks olid tööturul parema töökoha hõivata jõudnud inimesed (juhid, tippspetsialistid, eestlased) suutnud juba enda positsiooni kindlustada. Kui enne majanduse ümberstruktureerimist aitasid personaalsed tutvused hea töökoha leidmisele kaasa, siis selle järel oli üha rohkem tähtsustunud nende roll töökoha leidmisel tööturul kaitsetumate rühmade (noored, mitte-eestlased) seas (Kazjulja 2002). Sellistes võrgustikes, kuhu kuulujatelt loodetakse vajaduse korral abi saada, mängisid tähtsamat rolli (ka endised) töökaaslased (Paas 2005).

Samal ajal oli aastail 1995–1999 võimul olnud valitsuskoalitsioon kõige tehnokraatlikum siirdeaja valitsus, mis panustas sihikindlalt infotehnoloogia arendamisesse; tollal käivitati ka seni ainsaks riiklikult kavandatud ja rahastatud kogu ühiskonda uuenduslikule arenguteele innustavaks programmiks jäänud projekt „Tiigrihüpe“, mille mõju ei piirdunud ainult koolide arvutistamisega (Lauristin ja Vihalemm 2017). Selle laiemate mõjude hulka võib kindlasti arvestada tehnoloogia reputatsiooni tõstmise ühiskonnas.

4.3.1. Poliitiliste hoiakute dünaamika

Masso (2001: 28) näeb vähese poliitilise osaluse põhjusi juba nõukogude ajal välja kujunenud poliitilisest tegevusest kõrvalhoidmise mentaliteedis. Ilmselgelt jäi inimestel majandusliku elujärje parandamise ja toimetulekuprobleemide lahendamise kõrvalt üha vähem aega poliitikas aktiivselt osalemiseks ja seal toimuvale tähelepanu pööramiseks (vt lisatabel 1). **Uuringu I** analüüsides ilmnes, et poliitika tähtsus inimeste elus oli võrdväärselt väike kõigis Baltimaades. Vähene osalus vabatahtlikes organisatsioonides kõikjal Ida-Euroopas oli tingitud ebameeldivatest kogemustest sotsialismiaegsete organisatsioonide liikmelisuses, millele lisandusid ka väsimus ning pettumus siirdeaja arengus ja

vähene usaldus (M. Howard 2003, Sztompka 2004, Vihalemm ja Kalmus 2008, Vogt 2005). Usaldus teiste inimeste vastu oli kogu Eestis siirdeaja väikseim (lisatabel 5). Sellelaadsetes näitajates väljendusid traumeerivad minevikukogemused, kus varasematele stressoritele lisandusid neid mitmes aspektis ületavad siirdeaja üleelamised.

Võib öelda, et mitmes siirdeaja algul domineerinud kollektiivsete mõttemallide olulises aspektis toimunud muutused avaldusid nüüd esmapilgul vastandlikena näivate suundumustena sotsiaalsetes ja poliitilistes väärtustes. **Uuringu I** analüüsides ilmnes, et eestlaste seaduskuulekus oli radikaalsete reformide järgse perioodi alguses teiste Balti riikide elanike omadest mõnevõrra suurem. Kuigi hoiak riiklikule abirahale põhjendamatult pretendeerimise suhtes püsis Eesti elanikkonna seas pikka aega üsna stabiilne, olid rahvusrühmade seas kolmandaks siirdeaja perioodiks juba muutused toimunud (lisatabel 2). Ühelt poolt tauniti sellist tegevust kõige tugevamini ja eriti kriitiliseks olid muutunud eestlaste hinnangud. Teisalt olid rahareformijärgsetel aastatel hakanud muutuma rahalisi väljaminekuid puudutavad hoiakud. Eestivenelased olid hakanud suhtuma sallivamalt selliste rikkumiste nagu piletitä sõit suhtes ja kõigi eestimaalaste (eriti eestivenelaste) hoiakud olid siirdeaja leebeimad võimaluse korral maksude maksmisest hoidumise suhtes. Võib arvata, et selliseid vastuolulisi hoiakuid saab selgitada eestlaste parema toimetulekuga muutunud oludes, sest näiteks eestivenelaste kui sisserändajate sotsiaalsed võrgustikud, mille kaudu oleks võimalik häda korral abi otsida, olid enamasti väiksemad ja nendesse kuulusid enamasti ka samasuguse taustaga inimesed, kellel oli suur tõenäosus analoogse iseloomuga raskustesse sattuda (Hansson 2001). Seepärast pole ka kuigi üllatav, et solidaarsus reformide hammasrataste vahele jäänud inimestega oli suurem eestivenelaste seas (**Uuring I**).

Laialt levinud passiivne siirdeaja traumaatiliste sündmustega toimetulekuviis on tagasitõmbumisstrateegia, mis seisneb fatalismis ning ootustes riigi abile ja kõva käega juhi ihaluses. Selle taga seisneb mõtteviis, mille kohaselt eeldatakse, et riik peaks kandma vastutust kõigi majandusliku ja sotsiaalse elu aspektide eest ning tal tuleks võtta vastutus seal ilmnevate probleemide lahendamise eest (Sztompka 2004). **Uuringu I** analüüsides ilmnes, et Eesti elanike seas oli kõva käega juhi pooldajaid vähem kui teistes Balti riikides. Samuti oli eestlaste hulgas toetus tugevale juhile mõnevõrra väiksem kui venekeelsete elanike seas. Sarnaselt hinnati ka siirde-eelset ja -järgset poliitilist süsteemi. Siirdeajaeelset poliitilist korda pidas suuremal või väiksemal määral heaks veidi alla poole Eesti elanikest. Nõukogude elukorraldust hindas heaks kõigest kolmandik eestlastest, aga venekeelsete elanike seas oli sellise arvamuse jagajaid poole rohkem. Pole üllatav, et hoiakud siirdeajase poliitilise süsteemi suhtes olid vastupidised: poolehoid sellele oli Baltimaade seas suurim Eestis ja seda toetas kuus eestlast kümnest, kuid eestivenelaste seas jagas seda arvamust ainult 40% uuritutest.

Uuringu I analüüsides ilmnes, et enamik nii Eesti kui ka teiste Balti riikide elanikest oli veendunud, et inimeste vaesuse põhjused peituvad ühiskondlikus ebaõigluses. Eestivenelaste suuremat solidaarsust vaestega (pensionärid, põllu-

majandusest elatuvad maaelanikud, madalama või uutes oludes kasutuks osutuva haridusega inimesed) võiks selgitada neid eestlastest valusamalt tabanud muutustega, sest suur osa neist töötas nõukogude ajal üleliidulise alluvusega tehastes, mis lõpetasid pärast Eesti iseseisvuse taastamist oma tegevuse, ja uue töö leidmist raskendas tuttavate puudus eestlaste seas. Nad olid ka eestlastest skeptilisemad vaesuse kaotamise väljavaadete suhtes. Samas oli Eesti ühiskonnas sel teemal optimistlikult mõtlemaid inimesi rohkem kui teistes Balti riikides ja endisel Ida-Saksamaal.

Siirdeajal muutunud hinnangute alusel näeme, et rahareformijärgse aja majanduslikud toimetulekuraskused on teinud korrektuure ka individuaalsete saavutuste väärtustamises. Võib eeldada, et lisaks ümbrikupalga varasemast kõrgemale tolereerimisele oli tugevasti murenenud ka mõlema rahvuse usk individuaalsete saavutuste rolli toimetuleku kindlustamisel ja suurenenud poolehoid sissetulekute võrdsemale jaotamisele. Kuigi individuaalsete saavutuste väärtustamine vähenes ka eestivenelaste seas, oli hinnangute langus eriti suur eestlaste hulgas. Individuaalset vastutust inimeste toimetuleku kindlustamisel tähtsustati pärast majanduslikku kitsikusse sattumist mõlema rahvuse seas juba võrdselt (**Uuring I**). Tänu eestlaste tugevasti langenud hinnangutele oli eestivenelaste hulgas, kelle suhtumine polnud varasemaga võrreldes kuigi palju muutunud, kujunenud sissetulekuerinevuste suurenemisele märksa suurem vastuseis kui eestlaste hulgas (lisatabel 3). Siinkohal võib arvata, et siirdeaja muutustega kaasnenud šokk on mõjutanud eestlaste jaoks olulisi kultuurilisi mõttemalle. Sellist arusaamade teisenemist võib iseloomustada ankurdamisena, kus uued, muutunud oludes omandatud teadmised ja kogemused, kujundavad järk-järgult ümber varasema, tugevasti idealiseeritud seisukoha. Näeme, et eestlaste keskne arusaam endist kui individualistidest, kelle arvates inimesed ise peaksid raske tööga oma elujärke kindlustama (Annist 2015), oli tugevasti mõranenud.

Sellal kui enamik eestimaalastest toetas endiselt konkurentsi kui olulist inimesi liikumapanevat jõudu oli ka eestivenelaste seas suurenenud nende inimeste arv, kes jagasid veendumust, et pikemas plaanis toob parema elujärje just tubli töö, mitte õnn ega juhused (lisatabel 4). **Uuringu I** analüüsid näitasid, et kolmandal siirdeperioodil tähtsustati individuaalset võistluslikkust Eestis ja Lätis veidi rohkem kui Leedus. Ühelt poolt võiks Eesti-siseseid erinevusi rahvuste hoiakutes selgitada eestlaste väärtusi ajalooliselt kujundanud luterlusest tulevane protestantliku tööetika, mis võimaldas radikaalsete majandusreformide põhjustatud šokiga eestivenelastest paremini toime tulla, aga teisalt mängivad sellest olulisemat rolli konkreetsed sotsiaal-majanduslikud olud. Pigem võiks selliseid muutusi seostada otseselt rahareformijärgsetes oludes kiiresti devalveeruvate rublade asemel konverteeritavates kroonides makstava töötasuga, mida oli palju raskem välja teenida. Samuti piiras inimeste toimetulekut teenimisvõimaluste kättesaadavus, sageli tuli teha neid töid, mis olid kättesaadavad (Kazjulja 2002). Sel perioodil toimusid kiired muutused ka tööhõive struktuuris, näiteks oli poole võrra vähenenud põllumajandussektoris töötajate osakaal (Lauristin ja Vihalemm 2017). Ränne ei toimunud mitte ainult maalt

suurematesse asulatesse, vaid ka väiksematest linnadest suurematesse, kus olid paremad väljavaated tööd leida. Päris kindlasti süvendasid sellised suundumused ebakindluse tunnet mõlema rahvuse esindajate seas.

Masso (2001: 31) iseloomustab eestlaste seas 1990. aastatel prevaleerivat individualistlikku mõtteviisi turvalisuse terminites. Kui ühelt poolt toetuti konkreetsetele, numbriliselt selgetele turuväärtustele, siis teisalt välditi samastumist riigiga, mida oldi harjutud umbusaldama. Õiglase riigi asemel otsiti ühtekuuluvustunnet tuttavate (naabrid, sõbrad, kolleegid) tunnustuse kaudu. Selle kindlustamiseks püüti olla samasugune kui teised. Masso iseloomustabki individualismi teist poolt kujundavate jõududena sallimatust ja hirmu endast erineva ees, mis viis konformismi ja homogeniseerumiseni. Võib eeldada, et traumaatilistest üleelamistest põhjustatud ebakindlus väljendus ka **Uuringus I** analüüsitud hoiakutes, milles vene vähemuse suhtumine vähemusrühmadesse oli eestlastest märkimisväärselt sallivam. Pole üllatav, et suurimad erinevused ilmneshid just suhtumises immigrantidesse, sest neisse pooldavamalt suhtuvad eestivenelased olid ise suuresti sisseerändajad või nende järeltulijad. Eestlaste hoiakuid kujundasid aga suhteliselt värsked mälestused nende osakaalu rahvastikus nõukogude ajal kiiresti vähendanud sisseerändest. **Uuringu I** analüüsides ilmnesh, et vastuseis moslemitele oli suurem etniliste eestlaste hulgas, kes tollal nägid nendes eelkõige nõukogude ajal kiiresti paisunud venekeelse kogukonna liikmeid.

Uuringu I analüüsides ilmnesh, et ka inimeste tolerantsust normidest hõlbiva käitumise suhtes vormisid endiselt minevikukogemused. Sellal kui abielulahutust ja aborti pidas õigustatuks enamik Eesti elanikkonnast, aktsepteeris prostitutsiooni ja homoseksuaalsust ainult ligikaudu viiendik Eesti ühiskonnast. Ainsad märkimisväärsed etnilised erinevused ilmneshidki suhtumises homoseksuaalsusse, mida eestlaste seas aktsepteeriti eestivenelastest rohkem. Kuna Eesti ja Läti elanike hoiakud olid siin märksa sallivamad katoliikliku taustaga leedulaste suhtumisest, võib eeldada, et nende liberaalsemat suhtumist vormis nõrgem side religiooniga. Nõukogude Liitu mittekuulunud idasakslased omakorda olid kõigest baltlastest palju sallivamad nii prostitutsiooni kui ka homoseksuaalsuse suhtes.

4.3.2. Muutused tööväärtustes

Kõigi eneseväljenduslike tööväärtuste tähtsuse tõus osutab muutunud töö tähendusele. Kuigi nõukogude ajal propageeriti igati isiksuse arengut töö kaudu (Saarniit 2000), siis siirdeajal muutus palju olulisemaks töö funktsioon elatise teenimise seisukohalt ja kõnealustes nihetes võiks näha pigem puudusväärtuste olulisuse tõusu. Ka tööväärtustes väljendus mitu etnilist erinevust. Analoogselt siirdeaja algusele hinnati kõrgeimalt töötasu (lisatabel 8). Olulised etnilised erinevused ilmneshid töö lugupeetuse (tähtsam eestivenelastele) ja saavutusvõimaluste (olulisem eestlastele) väärtustamises. Üldistatult öeldes kaldusid eestlased rohkem väärtustama eneseväljenduslikke tööväärtusi, instrumentaalsete eelistamises selget rahvuslikku mustrit ei eristunud.

Kuigi Vöörmanni (2005) sõnul olid meeste ja naiste palgaerinevused sellel siirdeaja perioodil longituuduuringus osalenute seas suuremad kui kogu hõivatud elanikkonna hulgas, siis klassikalisi soolisi erinevusi töötasu väärtustamises ei ilmnenu. **Uuringu II** analüüsides ilmnes, et longituuduuringus osalenud keskharidusega naised väärtustasid meestest rohkem töö puhul avanevaid enesetäiendamise ja oma võimete kasutamise võimalusi. Kuna järgmisel siirdeaja perioodil ilmnemise samalaadsed soolised erinevused ka kõrgharidusega respondentide seas, võib öelda, et see on uus naiste seas kanda kinnitav siirdekultuuri iseloomustav mõttemall. Samasugused soolised erinevused leidsin ka 1980. aastate alguse ja 1990. aastate lõpu koolilõpetajate tööväärtuste võrdluses (Rämmer 2005a, 2006). Sellistes nihetes väljendusid nii naiste kiire kohanemine muutunud oludega kui ka püüdlused end enesetäiendamise kaudu riskiühiskonna (Beck 2006) väljakutsete vastu paremini kindlustada (Rämmer 2006). Ka möödunud kümnendi teisel poolel korraldatud koolilõpetajate väärtuste uurin-gust selgus, et neid hindavad eneseväljenduslikke väärtusi noormeestest kõrgemalt (Rämmer 2009).

4.3.3. Kollektiivsete mõttemallide kujunemise kultuuriline kontekst

Ülaltoodu põhjal saab öelda, et kolmandal siirdeaja perioodil ilmnemise juba teisenenud sotsiaalsetest tingimustest tulenevad süstemaatilised muutused ühiskonnas toimuva mõtestamiseks kasutatavates siirdekultuuri kesketes kollektiivsetes mõttemallides. Selleks ajaks oli kõikjal endistes Ida-Euroopa sotsialismimaades eneseväljenduslike väärtuste arvelt suurenenud toimetulekuväärtuste tähtsus (Inglehart ja Baker 2000). Pettumus nõukogude ja järel toimunud arengus oli ka eestlasteni jõudnud. Kuigi sel perioodil vahetus valitsus mitu korda, jäi institutsionaalne keskkond muutumatuks, sest nende ellu viidud poliitika ei taganenud avatud neoliberaalse majanduspoliitika mudelist (Lauristin ja Viha-lemm 2009, Masso 2001). Masso (2001: 31) sõnul oli selleks ajaks ilmnenu, et läänest tulevaid väärtusi võeti omaks valikuliselt. Kui turumajandust, neoliberalismi ja tarbimisbuumi aktsepteeriti kriitikata, siis pehmed väärtused (vähemuste õigused, solidaarsus, sallivus) tembeldati meile sobimatuks ekstravagantseks lääne moevooluks. Võib eeldada, et hoolimata mõningast hoiakute lähenemisest toitsid eestlaste ja eestivenelaste ebakindlust siiski endiselt mitu eri tegurit. Eestlased polnud unustanud nõukogudeaegse suure sisserände põhjustatud hirmu assimileerumise ees, mis ei seisnenud mitte ainult teadlikus eristumises vene vähemusest, vaid tekitas umbusku ka võimalike uute tulijate vastu. Eestivenelaste solidaarsust immigrantidega võiks selgitada nende teistsuguse maa-ilmapildiga, kus ränne seostus pigem iseenda või lähimasse tutvusringkonda kuulujate elukohavahetusega varem kuuendiku maakerast haaranud sünnimaa piires.

Siirdekultuuri ilmingutena võib välja tuua mitme varasema arusaama teisenemist. Hoolimata Nõukogude Liidu lagunemise järel avanenu võimalusest ise

oma käekäiku kujundada tuli varem pikalt kultiveeritud unistuses heaoluühiskonda jõudmisest peagi pettuda, sest uues institutsionaalses keskkonnas kehtisid hoopis teistsugused reeglid (Vihalemm ja Kalmus 2008, Vogt 2005). Selles aspektis olid eestlaste hoiakud liikunud tagasi nõukogudeaegsete arusaamade poole, muutudes märksa sotsialistlikumaks. Võib öelda, et selline suhtumine on puhtakujuline siirdeaja nähtus, kus kiirelt muutuvates oludes toimuva selgitamiseks kasutatavate kollektiivsete mõttemallide konstrueerimisel kasutatakse ka nõukogudeaegses ühiskonnas juhendumisel kasulikuks osutunud teadmisi. Muutunud oludes proovitakse toimuva selgitamiseks olemasolevate teadmiste hulgast leida ka kõige ebatõenäolisemaid lahendusalternatiive. Sellist kollektiivsete mõttemallide kujunemist nõukogudeaegsetest ja liberaalses ühiskonnas toime tulekut suunavatest teadmistest saab nimetada kognitiivseks polüfaasiaks.

Samal ajal saab öelda, et endiselt suur poolehoid konkurentsile näitas siiski, et turumajandusliku ühiskonna reegleid aktsepteerisid nii eestlased kui ka eesti-venelased. Üaltoodu põhjal võib üldistavalt öelda, et kolmandal siirdeaja perioodil domineerisidki majanduslikud mured sotsiaalsete ja poliitiliste üle. Töö puhul väärtustati kõrgeimalt selle eest saadavat palka ja tunti suurt muret ka töö olemasolu pärast.

Uuringus IV kirjeldatud uuest teadussaavutusest sotsiaalsete representatsioonide kujunemine osutab tugevale kultuurilise konteksti mõjule. Lammas Dolly klooninud geenitehnoloogide saavutus ekstrapoleeriti meediatekstides otsekohe inimesele, mis kutsus esile tugeva ühiskondliku reaktsiooni. Avalikus arutelus osutusid kõige tugevamaks moraalsed ja eetilised argumendid. Uusi teadmisi seostati varasemast tuttavate valdkondadega, peagi hakkasid välja kujunema äärmuslikke ja sotsiaalselt tähenduslikke juhtumeid kehastavad lihtsakoelised kujundid. Meediaanalüüs võimaldas näidata, kuidas valdkonnasisestel ekspertidel (geneetikud), valdkonnaga kokku puutuvatel välistel asjatundjatel (juristid, arstid) ja teemast huvitunud, kuid geneetikat vähetundvatel tavainimestel kujunesid kloonimise kohta välja eri arusaamad. Imetajate kloonimise esialgse meediakajastuse analüüs näitas, et lääne meediast üle võetud kujundid töötavad hästi ka meie kultuurikeskkonnas.

4.4. Neljas siirdeaja periood: 1999–2004

Neljanda siirdeaja perioodi lõpuga võib pidada kitsamas tähenduses siiret (transitsiooni) lõppenuks (Lauristin ja Vihalemm 2009). Sel perioodil võib endiselt täheldada edukust afišeeriva siirdekultuuri süvenemist, millega kaasnes ka hedonistlike väärtuste tähtsuse tõus ühiskonnas (Kalmus ja Vihalemm 2004). Kõige kõrgemalt hinnati siiski füüsilist heaolu ja turvalist keskkonda. Materiaalset jõukust väärtustati kõrgemalt just väiksema sissetulekuga inimeste seas, kelle käsi oli muutuste ajal teistest halvemini käinud. Muutustega paremini kohanenud inimesed hindasid teistest kõrgemalt eneseteostust ja võimu omandamist. Samal ajal kaasnes siirdekultuuriga mitme nõukogude ajal domineerinud normi süvenev murenemine (Goodwin jt 2003). Minu poolt teostatud analüüsid

näitavad, et hoolimata pettumustest poliitilises arengus ja süvenevast võimust võõrandumisest ei soovitud siiski varasema nõukogudeaegse elukorralduse juurde tagasi pöörduda.

4.4.1. Poliitiliste hoiakute dünaamika

Kogu ühiskonda haarav rahulolematuse poliitikute tegevusega (Lauristin ja Vihalemm 2009) kajastus siirdeaja väikseimas huvis poliitika vastu nii eestlaste kui eriti ka eestivenelaste seas (lisatabel 1). Sellist hoiakute muutust saab iseloomustada ankurdamisena, kus süvenev rahulolematuse poliitikute tegevusega kujundab järk-järgult ümber siirdeaja alguses formeerunud arusaamu. Kuigi avalikus debatis tõusid 26 sotsiaalteadlase pöördumise pärast esile seni tagaplaanil olnud vaesuse ja sotsiaalse tõrjutuse probleemid (Lauristin ja Vihalemm 2009) ning ühiskonnas oli suurenenud sissetulekute varasemast võrdsema ümberjaotamise pooldajate arvukus (lisatabel 3), jätkus võõrandumine poliitikast, mis avaldus ka suundumuses mitte toetada makse tõstvat või rohkem toetusi jagavat sotsiaalpoliitikat. Lisatabelist 2 näeme, et majandusliku elujärje edenemise aeglustudes oli hakatud maksude maksmisest hoidumist mõne aasta tagusest ajast veidi rohkem taunima. Süveneva poliitikast võõrandumise kontekstis võeti avalikes aruteludes kasutusele „tädi Maali“ kõnekujund, kelles on objektiviseerunud tavainimene või lihtkodanik, kes vajab poliitikas toimuva lihtsas keeles selgitamist. Eestivenelaste seas valitsevale tugevale materiaalsele ebakindlustundele (Kalmus ja Vihalemm 2004) osutab siin varasemast tagasihoidlikum põhjendamatu riiklikele abirahadele pretendeerimise hukkamõist. Nende seas mõnevõrra suurenenud maksude maksmisest hoidumise taunimine võiks olla ajendatud soovist vähendada sotsiaalset ebavõrdsust. Hoolimata Venemaa 1998. aasta majanduskriisi mõjust oli nii eestlasi kui ka venelasi tugevalt traumeerinud teise siirdeaja perioodi reformide järgsetes stabiliseeruvates oludes hakanud nendes taastuma veendumus, et toimetuleku kindlustamine sõltub rohkem inimestest kui riigist (lisatabel 3). Eriti suur tõus oli toimunud eestlaste hinnangutes, mispärast olid nende hoiakud eestivenelaste omadest taas individualistlikumad. Individuaalse saavutuslikkuse suurenenud tähtsustamisele osutab ka varasemast suurem poolehoid sissetulekute diferentseerimisele. Samal ajal ilmestas jätkuvaid traumaatilisi meeleolusid siirdeaja väikseim konkurentsi väärtustamine (lisatabel 4). Selliseid vastuolulisi hoiakuid võiks põhjendada siirdeühiskonnas toimuva selgitamiseks kasutatavate sümboliliste ressursside repertuaarist selgituste otsimise protsessi iseärasustega (Sztompka 2004). Traumaatilisi siirdeaja sündmusi üle elada aidanud hoiakute nõrgenemine näitab siirdejärgset elukorraldust legitimeerivate seisukohtade haprust. Sellelaadset varasemate seisukohtadega vastuolu minevate arusaamade tähtsuse tõusu võib põhjendada nii siirdekultuurile iseloomulikult omavahel vastuolu minna võivate väärtustega (Sztompka 2004) kui ka Converse'i (1964) täheldatud uskumuste süsteemi järjepidevusetusega, aga seda võib iseloomustada ka kognitiivse polüfaasiana, milles samad inimesed lähtuvad ühiskon-

nas toimuva mõtestamisel samal ajal omavahel konkureerivatest ja vastuollu minevatest arusaamadest, mis on kujunenud välja eri kultuurilistes kontekstides (Wagner, Kello ja Howarth 2015).

Võib eeldada, et vastukäivates arusaamades väljendusid kohanemiskaskused varem kõrgelt idealiseeritud turumajanduse realiteetidega. Eestivenelaste raskused siirdega toimetulekus väljendusid ka nende seas vähenenud usalduses teiste inimeste vastu (lisatabel 5). Siirdekultuuri kätketud ebakindlus peegeldus ka vähenenud sallivuses: lahutust ja aborti tolereeriti varasemast vähem (lisatabel 6), kuid endiselt rohkem kui homoseksuaalsust. Viimast aktsepteeriti küll varasemast rohkem, eriti suured muutused olid toimunud eestivenelaste hinnangutes.

4.4.2. Tööväärtuste jätkuv pragmatiseerumine

Tööväärtuste puhul on tähelepanuväärseim endiselt kõrgeimalt väärtustatud sissetulekute kõrval siirdeaja halvima hinnangud töö sotsiaalsetele aspektidele (kasulikkus ühiskonnale ja suhtlemisvõimalused inimestega), milles võib näha töö instrumentaalsete eesmärkide domineerimist sotsiaalsete külgede üle (lisatabel 8). Reaktsioone muutunud töömaailmale iseloomustab ka nõukogude aega jääval esimesel siirdeaja perioodil madalalt hinnatud karjäärivõimaluste tähtsuse kahekordistumine kõigi eestimaalaste seas. (Töö)väärtuste süvenevale pragmatiseerumisele (Saarniit 2000) osutavad ka langenud hinnangud töö huvitavusele, eestlaste seas väärtustati seda siirdeaja madalaimal tasandil. Võõrandumist tööst näitab saavutusvõimaluste väärtustamise langus esimese siirdeaja perioodi tasemele. Võib arvata, et kui nõukogude aja lõppu jäävaid madalaid hinnanguid saab selgitada sellega, et töö polnud inimeste toimetuleku seisukohalt sellise keskusega nagu pärast turumajandusele üleminekut, siis nende languse põhjusi transitsioonijärgse lõpu võiks leida siirdeaja traumaatilistest üleelamistest.

Uuringu II analüüsides ilmnes, et ka longituuduuringus osalenute hinnangutes avaldusid analoogsed siirdeajale omased suundumused: kõrgeimalt hinnati töö eest saadavat tasu, väga kõrgelt väärtustati ka tööalast kindlustunnet. Samuti väärtustati varasemast kõrgemalt tööaja paindlikkust, mis osutab soovile valida ise töötamiseks sobivat aega. Võitjate põlvkonna suhtumises töötasu väärtustamisse ei ilmnunud klassikalisi soolisi erinevusi, sest naised olid hakanud siirdeajal töö eest saadavat tasu tavapärasest kõrgemalt hindama. Johnson ja Mortimer (2011) täheldavad siiski, et naised olid hakanud vahendväärtusi mees- tega võrdväärselt tähtsustama ka teistes maades. Samal ajal avaldusid kolmandal siirdeaja perioodil keskharidusega piirdunud naiste seas ilmnunud töö- l avanevate pideva enesetäiendamise ja oma võimete kasutamise võimaluste meestest kõrgemas väärtustamises seisnevad soolised erinevused ka kõrgemalt haritud vastajate hulgas. Sellised süstemaatilised soolised erinevused osutavad naiste püüetele sel siirdeaja etapil, kui uus eluviis oli juba inimeste hulgas tugevasti kinnistunud, edukusele orienteeritud ühiskonna väljakutsetega paremini hakkama saada. Naiste orienteeritust siirdeaja ühiskonnas läbilöömisele kinnitasid ka Titma, Soidla ja Rootsi (2010) analüüsitud muutused ametialases

mobiilsuses. Kui siirdeaja alguses käis paremini meeste käsi, siis neljandal siirdeaja perioodil suutsid juba ka naised oma parema inimkapitali ära kasutada ning neil õnnestus tugevasti kärpida soolist lõhet ettevõtjate ja juhtide ametites ning suurendada enda arvukust valgekraede seas. Minu analüüsides ilmnes samuti, et hoolimata kogu siirdeajal toimunud inimeste igapäevaelu mõjutanud sündmustest hindasid naised kogu siirdeaja jooksul töö puhtust ja kergust meestest tähtsamaks ning väärtustasid meestest rohkem ka sotsiaalseid väärtusi. Naiste suuremat poolehoidu sotsiaalsetele väärtustele (Hitlin ja Piliavin 2004) kinnitab ka tööolulise suhtlemisvõimaluste meestest kõrgem tähtsustamine kõigil siirdeaja perioodidel.

Kahtlemata on transitsioonijärgse tööväärtustest tähelepanuväärseimaks kõrged hinnangud töö eest saadavale tasule (lisatabel 9) ja tööalasele kindlustundele (lisatabel 10). Neile siirdeaja jooksul tõusvas joones antud hinnangud väljendavad olulisel määral siirdekultuuris tooni andvat ebakindlustunnet.

4.4.3. Tööväärtuste kujunemist prognoosivad tegurid

Võitjate põlvkonna (Saar 2012, Titma 1999, Titma ja Tuma 2005) eluteeuuringu longituudsus võimaldab regressioonimudeli abil analüüsida väärtushinnanguid kujundavaid tegureid indiviiditasandil. Analüüsiskeemi koostamisel lähtusin kolmandal siirdeaja perioodil, mil enamik vastajaid olid 32-aastased, teostatud analüüsides kogemustest, kus selgitasin välja keskmaste tööorientatsioonide (orienteeritus eneseteostusele⁸, sotsiaalsele tunnustusele⁹ ja karjäärile¹⁰) kujunemist prognoosivad tegurid (Rämmer ja Titma 2002, vt ka Rämmer 2005b). Ilmnes, et kõige paremini prognoosisid tööorientatsioonide ilmnemise tõenäosust väärtushinnangud, mis olid mõõdetud juba keskhariduse omandamise ajal, 1983. aastal, kui vastajad olid enamasti 18-aastased, ning eri töö- ja haridustee näitajad. Samalaadsed väärtusorientatsioonid ilmnesisid ka nõukogude ajal teostatud longituuduuringu (Titma ja Rämmer 2001).

Siirdekultuuri kesksete tööväärtuste kujunemist prognoosivad tegurid

Kahte neljandal siirdeaja perioodil kõrgeimalt hinnatud tööväärtust (hea teenistuse võimalusi ja töökoha kindlustunnet) võib pidada siirdekultuuri keskseimateks, sest neid hinnati siirde-eelsel ajal pikka aega madalalt (Saarniit 2000, Titma ja Helemäe 1996, Titma ja Kenkmann 1988), aga siirdeajal tõusis nende olulisus järsult. Mõlemad kätkevad endas suurel määral siirdeajal domineerivat ebakindlust ja nende prevaleerimist saab selgitada nappuse hüpoteesiga

⁸ Eneseteostuse orientatsiooni moodustasid hinnangud võimalustele tegeleda pideva enesetäiendamise, erialaste teadmiste ja oskuste pideva täiendamise ning meeldiva alaga, töötada loominguliselt, kasutada oma võimeid.

⁹ Sotsiaalse tunnustuse orientatsiooni moodustasid hinnangud võimalustele võita sõprade ja tuttavate lugupidamist, suhelda inimestega, olema kasulik inimestele.

¹⁰ Karjääriorientatsiooni moodustasid hinnangud võimalustele saavutada positsiooni ühiskonnas, võimaldada ametialast tõusu, tagada hea teenistus, rahulik ja kindlustatud elu.

(Inglehart 2002). Töökoha kindlustunde väärtustamise juured peituvad sotsialismi ajal omandatud riigi abile lootmise mentaliteedi konfliktis turumajandusliku ühiskonna konkurentsideooloogiaga (Sztompka 2004). Nende tööväärtuste siirdeest ajast suurem tähtsustamine kujutab endast väärtusteadvuse jätkuvat pragmatiseerumist (Saarniit 2000). Endiste sotsialismimaade elanike väärtusi iseloomustas materiaalse ja ka füüsilise turvatunde tähtsustamine (Inglehart 2006, Inglehart ja Baker 2000). Seepärast on ka neid tööväärtusi rasketel aegadel kõrgelt väärtustatud. Kuigi head teenimisvõimalused võimaldavad oma elustandardit tõsta ja siirdeajal avanenud tarbimisvõimalusi laiendada, varitseb töö kaotamisel toimetulekuraskustesse sattumise oht.

Lisatabelist 11 näeme, et transitsiooniaja lõpul mõõdetud väärtushinnangute kujunemisel mängis tähtsat rolli noorusaja sotsialiseerumise kontekst. Titma, Tuma ja Rootsi (2007) hinnangul pääses see mõjule tänu siirdeaja institutsioonide nõrkusele. Oluliseks töö eest saadava tasu väärtustamise muutusi prognoosivaks tunnuseks osutus andmekogumisel kasutatud ankeedi keel, mis prognoosis nii hinnangute tõusmise kui ka langemise vähenemise tõenäosust just venekeelsete uuritute hulgas. Venekeelse kogukonna hulka kuulumine prognoosis samalaadselt ka muutusi tööalase kindlustunde väärtustamises (lisatabel 12). Seega võib öelda, et venekeelsed inimesed tajusid siirdeajal eestlastest suuremat materiaalset ja tööalast turvatunde puudumist, mis kinnitab ka teiste uuringute (Kalmus ja Vihalemm 2004) tulemusi. Hoolimata mõlemate väärtushinnangute tõusust siirdeajal prognoosis sugu neist ainult varasemast kõrgemate teenimisvõimaluste väärtustamist. Samuti sai kinnitust, et sooliste erinevuste tasandumine sissetulekute väärtustamises (**Uuring II**) oli tingitud naiste hinnangute tõusust. Kuna Titma jt (2007) analüüsides selgus, et meestel oli suurem tõenäosus reaalsete sissetulekute tõusuks, võib öelda, et sissetulekute tähtsustamise kujul oli naiste puhul tegu defitsiitväärtusega (seda, millest suuremat puudust tuntakse, tähtsustatakse kõrgelt).

Kuna kõik longituuduuringus osalenud olid omandanud keskkhariduse (Saar 2005; Titma 1999, 2002a), ei olnud ka võimalik sellest madalama hariduse mõju välja tuua. Sellegipoolest prognoosisid omandatud kõrgem haridus ja keskkhariduse omandamise ajal eakaaslastest kõrgemaks hinnatud võimed reaaliainetes töökoha kindluse varasemast madalama väärtustamise tõenäosust. Omandatud haridus mängib tähtsat rolli nii sotsiaalse mobiilsuse ja sissetulekute suurendamise seisukohalt (Titma ja Tuma 2005, Titma jt 2007) kui ka üldise siirdeagekse edukuse aspektist (Sztompka 2004). Minu analüüsides polnud hariduse mõju siiski ühetine: kuigi keskmisest kõrgem õppeedukus keskkooli lõpuklassis hea teenistuse varasemast kõrgema väärtustamise tõenäosust ei prognoosinud, vähendas see tööalavate teenimisvõimaluste väärtushinnangute languse tõenäosust. Samuti ilmnes minu analüüsides, et neil vastajatel, kes olid juba keskkhariduse omandamise ajal viinud ennast tollaste kutsetöö eest saadavate tasude ja soodustustega kurssi, oli transitsiooniaja lõpul suurem tõenäosus töö eest saadavate materiaalsete tasude varasemast kõrgemaks väärtustamiseks. Küllap oli selliste hoiakute kujundajaks õpinguteaegne soov oma materiaalset heaolu parandada. Keskkhariduse omandamise konteksti näitajatest

suurendas tööalase kindlustunde väärtustamist ka õpingute aega jääv konformsus (väljendus kooli esitatavate nõudmiste vastuvaidlematu aktsepteerimisena kooli lõpuklassis). Seega võib öelda, et noorusaega jääval hariduse omandamise kontekstil on tugev mõju siirdeaja neljandal perioodil ilmnenuv väärtushinnangutele, mis kinnitab sotsialiseerumiskeskonna mõju (Hofstede 2001, Inglehart ja Baker 2000, Rezsö 2001, Schuman ja Scott 1998) väärtuste kujunemisele.

Muutusi töökoha kindluse tähtsustamises prognoosisid ka töötee eri näitajad. Siirdeajal süvenenud ebakindlustunde kontekstis pole üllatav, et tööalase kindlustunde varasemast kõrgemat väärtustamist transitsioonijärgse lõpu prognoosisid madalad hinnangud oma edukusele teise siirdeaja perioodi jäävate radikaalsete reformide ajal. Tööalase kindlustunde varasemast madalamat tähtsustamist prognoosis veendumus saada oma eakaaslastest paremat tööd. Tööalase ebakindlustunde kasvamise tõenäosust suurendasid samuti hinnangud perekonnaelu ebaõnnestumisele, aga seda vähendas reaalse töötuse kogemus. Seegi tulemus näitab töökoha kindlustunde väärtustamist kui reaktsiooni siirdeajaga seotud stressoritele. Pole üllatav, et need, kes hindasid oma tööteed eakaaslastest edukamaks, olid ka teistest rohkem mures oma kättevõidetud töö säilimise pärast, sest võitjate põlvkonna töötee oli kulgenud pärast turumajandusele üleminekut suures osas uute välja kujunenud töökohtade hõivamisega ning sellega kaasnenud üleelamisi uuesti kogeda ei tahtnud. Tööalase kindlustunde kõrgemat väärtustamist suurendas ka paiksus: neil vastajatel, kes olid pärast teise siirdeaja perioodi elukohta vahetanud, jäid väärtushinnangud pigem stabiilseks kui tõusid, sest neil on tulnud oma elukäigu jooksul parema toimetuleku nimel kolida ja hirm töö kaotamise ees oli ka väiksem.

Siirdeajal kõrgelt hinnatud tööväärtuste muutumise tõenäosust prognoosisid ka eri keskkorralduse omandamise ajal mõõdetud väärtushinnangud ja siirdeajaga normitaju. Neil vastajatel, kelle haridusväärtustes oli keskkorralduse omandamise ajal kesksel kohal orienteeritus elus kergemini läbilöömisele, oli transitsioonijärgse lõpu suurem tõenäosus töö eest saadavate materiaalsete tasude varasemast kõrgemaks väärtustamiseks. Nooremas eas parema materiaalse kindlustatuse saavutamisele orienteeritud respondendid ei hinnanud siirdeajal tööst kindlustunnet varasemast kõrgemalt, vaid nende hinnangud kaldusid pigem varasemale tasemele jääma. Võib eeldada, et keskkorralduse omandamise ajal parema materiaalse elujärje poole pöördunud inimesed olid suutnud hiljem ka oma eesmärgid realiseerida ja töökoha olemasolu pärast enam väga ei muretsetud.

Samuti prognoosisid eri keskkorralduse omandamise aegsed materiaalse tuleviku kindlustamisele orienteerituse aspektid väärtushinnangute muutumise tõenäosust. Igasuguste enda materiaalse kindlustamise plaanide puudumine pärast keskkorralduse omandamist võrreldes nende kaugemas tulevikku plaanimisega prognoosis nii hea teenistuse kui ka tööalase kindlustunde varasemast kõrgema väärtustamise tõenäosust. Võib eeldada, et neil inimestel, kel juba kooliajal ei olnud plaanimisuskused välja kujunenud, olid ka siirdeajal suuremad võimalused raskustesse sattuda. Orienteeritus enda kohesele materiaalsele kindlustamisele pärast keskkorralduse omandamist prognoosis hoopis töö eest saadava tasu

varasemast madalama väärtustamise tõenäosust. Võib eeldada, et siin on lisaks selgesti välja kujunenud dispositsioonile tegu ka eri arusaamadega materiaalsest kindlustatusest nõukogude ajal ja siirdeajal. Kui 1980. aastatel olid elementaarsed materiaalsed vajadused kõigile tagatud ja ettevõtlikumad inimesed püüdsid oma elustandardit sageli ka tollaste seaduste piirile jäävate tegevustega tõsta, siis siirdeaja keeristes tuli juba igaühel ka enda igapäevase toimetuleku eest seista ja alternatiivina enda elujärje parandamisele oli võimalik ka oma positsioon kaotada. Seega võib eeldada, et siirdeajal toimunu ja eriti selle üle arutlemine on teinud ühelt poolt inimeste noorusaja tõekspidamistesse omad korrektuurid, ja küllap on teisalt tolleaegne majanduslik ettevõtlikkus võimaldanud juba siirdeaja esimestel perioodidel kergitada oma elustandardit sellisel moel, et materiaalse toimetuleku pärast enam väga märkimisväärselt muretsema ei pea. Töökoha kindluse tähtsustamise tõenäosust vähendas siirdeaegne perekonna toetus: neil vastajatel, kes igapäevaelus arvestasid oma perekonnas omaks võetud normide ja põhimõtetega, oli suurem tõenäosus töökoha olemasolu pärast vähem muretseda. Seega võib öelda, et peale siirdeaja suundumuste mõju väärtushinnangute teisenemisel said siin kinnitust Titma jt (2007) uuringutulemused, mille kohaselt avaldavad siirde-eelsed institutsioonid, normid ja väärtused tugevat mõju ka nõukogude aja järgses ühiskonnas. Ühtlasi kinnitavad need Moscovici (1984, 2000) seisukohta minevikukogemuste tähtsusest uute arusaamade kujundamisel ja Ingleharti (2002, 2006) arusaama rajasõltuvusest väärtuste kujunemisel.

Soolisi suundumusi siirdeaja tööväärtustes prognoosivad tegurid

Uuringus III võtsin lähema vaatluse alla tegurid, mis võiks kujundada transit-siooniaja lõpul enamasti 39-aastaste naissoost vastajate tõusnud hinnangutes avalduvaid, juba varasemates uuringutes (Rämmer 2005a, 2006, 2009) ilmnenud süstemaatilisi nihkeid tööl avanevate pideva enesetäiendamise ja oma võimete kasutamise võimaluste väärtustamises.

Ilmnes, et naiste seas toimunud muutusi pidevate enesetäiendamisvõimaluste väärtustamises prognoosisid eri tegurid, milleks olid ühelt poolt sellised sotsialiseerumiskeskonna indikaatorid nagu üleskasvamine paremaid eneseväljendusvõimalusi pakkuv Tallinnas ja kooliaegne õppeedukus ning omandatud haridustase. Teisalt mõjutasid pidevate enesetäiendamisvõimaluste väärtustamist ka siirdeajaga jääv osalus täiendõppekursustel ja perekonnas domineerivate normide järgimine.

Naiste seas toimunud muutusi tööl avanevate oma võimete realiseerimise tähtsustamise väärtustamises prognoosisid ühelt poolt uuritute rahvus, õppeedukus keskhariiduse omandamisel ja lõpetatud kooli tüüp. Teisalt mõjutasid oma võimete kasutamisevõimaluste tähtsustamist osalemine täiendõppekursustel teisel siirdeaja perioodil ning töötamine tööstuses ja teeninduses siirdeaja neljanda perioodi lõpul.

Seega võib öelda, et siirdeajal ilmnenud soolisi nihkeid naiste hinnangutes prognoosisid nii siirdeajaeelsed sotsialiseerumisprotsessist tulenevad näitajad kui ka siirdeaja tegurid. Sellised nihked naiste hinnangutes osutavad ühelt poolt

nende püüdlustele leida võimalusi võistluslikuks muutunud ühiskonnas läbi-
löömiseks ja teisalt ka juba omandatu realiseerimiseks. Siirdeajal toimunud
pöördeliste muutuste kontekstis oli töökohtadele kandideerimisel meestel
lihtsam tööd saada (Hansson 2001), naistele jäi seega siirdeajal võimalus oma
paremust tõestada omandatud kogemuste ja eelkõige hariduse abil. Samuti
soovisid nad ka omandatud rakendada.

4.5. Viies siirdeaja periood: 2005–2008

Viienda siirdeperioodi alguseks olid üleminekuaja alguses püstitatud arenguees-
märgid küll saavutatud, aga mitmed siirdeaja alguse probleemid nagu identi-
teedi ja moraaliküsimuste ning turvalisusega seotud teemad ning võõrandumine
poliitikast, olid päevakorda jäänud (Lauristin ja Vihalemm 2009). Seda perioodi
iseloomustas kiirest majanduskasvust tulenev üldise jõukuse ja rahulolu kasv.
Poliitiliste ümberkorralduste edukaks pidamise kõrval aitas ka majandusliku
elujärje paranemine siirdeaja traumasid leevendada ja neist üle saada (Sztompka
2004). Kuigi elatustaseme vahe arenenud lääneriikidega oli veel suur, oli ini-
mestest süvenemas tunne, et kiire heaolu suurenemine jääb püsima pikaks ajaks.

4.5.1. Poliitilised hoiakud

Inimeste majandusliku elujärje paranemisega kaasnes ka enesekesksuse suure-
nemine, mis väljendus individuaalse vastutuse saavutuste ja konkurentsi varase-
mast kõrgemas väärtustamises nii eestlaste kui ka eestivenelaste seas. Samal
ajal suurenes sissetulekute ümberjagamise pooldajate arvukus (lisatabel 3 ja
lisatabel 4). Aastail 2000–2007 kestnud majanduslik tõus toetas ühiskonnas
arvamust, et kiire heaolu suurenemine jääb püsima paljudeks aastateks (Lauris-
tin ja Vihalemm 2009). Endiselt andsid ühiskondlike arutelude keskmes tooni
identiteediküsimused ja vene vähemuse integratsiooni temaatika. Ülalmainitud
põhjustel ilmnesis esimesed märgid poliitika tähtsuse tõusust inimeste väärtus-
hinnangutes (lisatabel 1). Majandusliku elujärje paranedes suurenes ka seadus-
kuulekus, mis väljendus suurenenud hukkamõistus eri seadusrikkumistele (lisa-
tabel 2). Ka usaldus oli võrreldes varasemate siirdeaja perioodidega tõusnud,
jäädes eestlaste seas eestivenelastest kõrgemaks (lisatabel 5). Sallivus nõukogu-
de ajal legaalse lahutuse ja abordi suhtes märkimisväärselt ei muutunud (lisa-
tabel 6). Homoseksuaalsust tauniti rohkem kui eelmisel siirdeperioodil, siin on
suurim muutus toimunud eestivenelaste seas. Kuigi eestivenelaste hoiakud
prostitutsiooni aktsepteerimise suhtes ei muutunud, oli eestlaste hukkamõist sel
perioodil siirdeaja suurim. Samuti on nii eestlaste kui eriti ka eestivenelaste seas
süvenenud tõrjuvad hoiakud immigrantide vastu ja ka sallimatus islamiusuliste
vastu oli siirdeaja suurim (lisatabel 7). Sellised nihked väärtushinnangutes
näitavad Ingleharti käsitluses toimetulekuväärtuste tähtsuse tõusu. Kui **Uurin-
gus I** iseloomustasin respondentide arusaamu islamiusulistest 1990. aastatel,

lähtudes nende kuuluvusest vene kogukonda, siis järgmisel aastakümnel on suhtumist nendesse kujundanud juba eelkõige Lähis-Idas peetavate sõdade meediakajastused, sest uusimmigrantidest muhameedlaste kogukonda kui sellist Eestis pole. Siingi olid eestivenelaste hoiakud jäänud eestlaste omast sallivamaks. Küllap on neid kujundanud nii suurrahva mentaliteet kui ka tihedamad kontaktid venekeelsesse kogukonda kuuluvate islamiusulistega. Samuti võib arvata, et eestivenelaste arusaam endist kui sisserändajatest on teisenenud ja uute tulijate poole vaadatakse juba püüasuka pilguga.

4.5.2. Tööväärtused

Sel perioodil anti siirdeaja kõrgeimad hinnangud enamikule tööväärtustest (lisatabel 8), mis osutab töökesksuse suurenemisele inimeste igapäevaelus. Võib eeldada, et töötasu endiselt kõrgeimalt väärtustamist nii eestlaste kui ka eestivenelaste seas tõukasid ühelt poolt tagant mitte veel hääbunud transitsiooniajal võimutsenud ebakindlustunne ja teisalt ka materiaalse elujärje paranemisega laiemalt kättesaadavaks muutunud tarbimisvõimalused (Kalmus ja Vihalemm 2008). Eneseväljenduslike tööväärtuste tähtsuse tõus osutab kasvavale võõrandumisele tööst. Kiirenenud elutempo kaasa toodud soov võimalikult palju enda elu ise korraldada väljendus tööaja paindlikkuse kõrges väärtustamises. Võib eeldada, et töö huvitavusele ja võimetekohasusele antud kõrgetes hinnangutes andis ühelt poolt tooni kasvav tühimikus üksluise tööst ja teisalt toitsid selliseid hinnanguid kiire majanduskasvu loodud uutes, varasemast paremat kvalifikatsiooni nõudvates töökohtades peituvad väljavaated. Saavutusvõimaluste varasemast kõrgem väärtustamine võiks osutada otseselt siirdeajal kasvanud võõrandumisele töö resultaatidest. Ühiskonnale kasulikkuse varasemast kõrgem väärtustamine ja taas siirdeaja algusega võrdväärselt hinnatud tööl avanevad suhtlemisvõimalused viitavad transitsiooni järel suurenenud töö sotsiaalsete aspektide tähtsusele inimeste igapäevaelus. Kui esimesel siirdeaja perioodil võis eestivenelaste suuremat poolehoidu ühiskonna heaks panustamisele selgitada suuresti nende suurema toetusega tollasele nõukogude ühiskonnale, siis transitsiooniaja järel suurenenud altruismi võiks põhjendada nende seas levinud kollektivistliku mõtlemisega.

4.6. Kuues siirdeaja periood: 2008–2011

2008. aasta septembris alguse saanud ülemaailmne majanduskriis tabas Eesti avalikkust 1990. aastate ohverdusterohkete reformide järel välja teenitud majanduskasvu tipus mõnevõrra ootamatult. Eestis toimuvates avalikes aruteludes oli süvenenud veendumus enda töökusest ja tublidusest, üha rohkem oldi võimul olevate poliitikute õhutusel hakatud rääkima jõukamatele riikidele järelejätmise võimalusest. Majanduse ülekuumenemise järel selline mõtteviis muutus: 2011. aastaks oli paljudel Eesti inimestel tulnud muutunud oludega kohaneda.

Samal ajal oli mõnevõrra suurenenud eneseväljenduslike väärtuste tähtsus (Realo 2013).

4.6.1. Poliitiliste hoiakute eripärad

Kuigi pärast kriisi selgroo ületamist oli inimestel ka põhjust juba optimistlikumalt tulevikku vaadata, avaldus selle mõju hoiakutes siiski erinevalt. Otsese majanduskriisi taandudes tõusid uuesti esiplaanile sotsiaalse ja poliitilise arengu probleemid ja vastuolud (Lauristin ja Vihalemm 2017). Kuuendaks siirdeaja perioodiks oli märkimisväärselt suurenenud inimeste poliitika huvi (lisatabel 1), aga jäi väiksemaks esimese siirdeaja perioodi ülikõrgetest näitajatest. Sellised hoiakud osutavad mitte ainult jätkuvale pettumusele poliitike tegevuses, vaid ka inimeste kasvavale soovile ise poliitikas aktiivsemalt kaasa lüüa. Siinkohal tuleb mainida, et erinevalt enamikust Euroopa maadest aktsepteeriti Eestis valitsuse tehtud kärpeid ilma valitsusevastaste protestideta. Sellise suhtumise põhjusi saab näha eelkõige viiendasse siirdeaja perioodi jäänud pronkssõduri kriisi ajal valitsuse eestlaste hulgas kogutud poliitilise kapitaliga. Siirdekultuuri kontekstis võib öelda, et tajutud identiteedi ohustatus ja hirm iseseisvuse kaotuse ees osutasid majanduslikest muredest tugevamaks ning väljendus jäägitu toetusena valitsuse poliitikutele.

Väljakujunenud tsiviilühiskonna tugevusele majanduskriisis viitavad muutused seaduskuulekust väljendavates hoiakutes: kuigi ühelt poolt tauniti varasemast vähem põhjendamatutele riiklikele abirahadele pretendeerimist, oldi teisalt ikka kriitilised maksude maksmisest hoidumise suhtes (lisatabel 2). Majanduslikku kitsikusse sattudes on hakatud analoogselt šokireformide järgsele ajale taas rohkem riigi peale lootma, mis avaldus ka individuaalse saavutuslikkuse varasemast madalamas väärtustamises (lisatabel 3). Varasemast rohkem inimesi arvas, et riik peaks nende toimetuleku eest rohkem vastutust kandma, nagu suurenes ka nende hulk, kes arvasid, et sissetulekuid tuleks võrdsemalt jaotada. Vähemaks oli jäänud inimesi, kes jagas veendumust, et tubli töö toob aja jooksul parema elujärje, (lisatabel 4) ning rahvuste erinevusi taolisesse tööetikkasse suhtumises enam ei ilmnenud. Sellelaadsete muutuste põhjal võib välja tuua, et majanduskriisi mõju oli mitmes aspektis sarnane üheksakümnendate alguse šokireformide tagajärgedega, mida tunnetasid ühtmoodi paljud inimesed. Uuringutulemused näitavad, et majanduslikku kitsikusse sattudes kalduvad inimesed rohkem teiste abile lootma. Sellised hoiakud on varasemast märksa enam vastuolus eestlaste seas levinud arusaamaga endast kui usinast töörüüajast (Taagepera 2003). Hoiakute analüüs näitab, et just eestlaste suhtumine on teinud siirdeajal läbi suure muutuse. Samal ajal ei saa öelda, et inimesed oleks individuaalse võistluslikkuse väärtustamisele selja keeranud, sest poolehoid konkurentsile püsis kriisieelse ajaga võrdselt ikka kõrge. Selliste hoiakute põhjal võib eeldada, et turumajanduslikku ühiskonda enam kahtluse alla ei seatud, sest vastavad debadid olid juba üheksakümnendatel aastatel maha peetud ja konkurentsühiskonnast oli kujunenud uus normaalsus. Ka usaldus

teiste inimeste vastu oli transitsioonijärgsest ajast kõrgem (lisatabel 5), nagu ka sotsiaalsetest normidest häälbiva käitumise suurem aktsepteerimine (lisatabel 6). Samal ajal olid kasvanud tõrjuvad hoiakud sisserändajate vastu, kelles on nii eestlastel kui eriti ka eestivenelastel varasemast rohkem põhjust näha konkurenti töökohtade ja elukeskkonna pärast (lisatabel 7).

4.6.2. Siirdekultuuri ilmingud tööväärtustes

Siirdekultuuri kontekstis pole üllatav, et tööväärtustest hinnati endiselt kõige kõrgemalt nii töö eest saadavat tasu kui ka tööalast kindlustunnet (lisatabel 8). Sarnaselt üheksakümnendate alguse šokireformijärgse ajaga tähtsustati siingi tööaja paindlikkust taas varasemast madalamalt, mis osutab ka siin järeleandmistele töökohale esitatavates nõuetes. Eneseväljenduslike tööväärtuste majanduskriisist eelsest ajast madalamas tähtsustamises (vt ka joonis 10) väljendub tõenäoliselt pettumine enda tajutud tööpanuse võimetuses mõjutada oma käekäiku halvenenud väljavaadetega tööturul. Sotsiaalsetest tööväärtustest ainsatena mõõdeti kuuendal siirdeaja perioodil töö tähtsust teiste inimeste silmis. Need hinnangud olid nii eestlaste kui ka eestivenelaste seas kõige vähem oluliseks peetud tööväärtused. Sellised hoiakud kinnitavad töö suurt instrumentaalsust: töös nähakse eelkõige vahendit muude eesmärkideni jõudmiseks.

4.6.3. Suhtumine teaduse ja tehnoloogia rolli ühiskonnas

Uuringu IV analüüsides ilmnes, et tehnoloogiline optimism on juba pikka aega olnud eestimaalaste seas kõrge, teaduse ja tehnika arengus nähakse elustandardi parandamise võimekust, samuti ollakse teiste Euroopa Liidu maade elanikest vähem pessimistlikud selle võimalike kõrvalmõjude suhtes. 2010. aasta Eurobaromeetri eriuuringus ilmnes taas 2005. aastal Eesti kodanike seas avaldunud kõrge tehnoloogiline optimism. Nende tulemuste alusel saab väita, et Eesti oli mõlemas uuringus Euroopa riikide võrdluses üks tehnikalembesemaid maid. Taolise Eurobaromeetri uuringutes ilmnenu eestlaste kõrge tehnoloogilise optimismi juuri võiks leida avalikkuse silmis juba nõukogude ajal suuresti ideoloogiavabana püsinud teaduse reputatsioon (Olesk 2014), mida ei vääratud kuigi märkimisväärselt ei esimesel siirdeaja perioodil nõukogude võimu ebakompetentsust paljastanud avalikustamise kampaania ega ka üleminekuaja sotsiaal-majanduslikud ja poliitilised murrangud. Lähtun teaduskultuuri analüüsil seisukohast, et uued teaduslikud teadmised kujundavad ankurdamise ja objektiviseerimise protsesside kaudu ümber tavateadmisi teaduse ja tehnoloogia kohta (Wagner 1998). Eestlaste teaduskultuuri mõjutas tugevasti ka sajandivahetusel looma hakatud kujund Eestist kui uuendusmeelsest, tugevasti info-tehnoloogiale orienteeritud maast (Trench jt 2014), millega kaasnev infokajastus avaldas omakorda mõju elanikkonna arusaamadele.

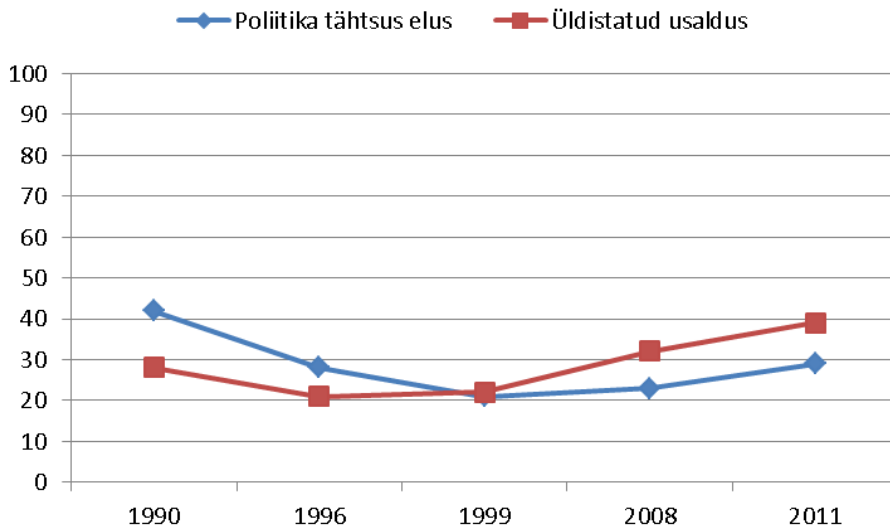
Eestlaste tehnoloogialembust tõukavad tagant pragmaatilised hoiakud (**Uuring IV**). Teaduses ja tehnoloogias nähakse vahendit, mis suudab parandada inimeste elujärge ja vähendada sõltuvust Maa loodusressurssidest tulevikus. Võrreldes pikka aega Euroopa Liitu kuulunud heaoluühiskondade liikmetega pole Eesti elanikud (sarnaselt oma Balti naabrite ja teiste uute Euroopa Liidu liikmetega) valmis oma senist eluviisi ja majanduskasvu kliima soojenemise peatamiseks revideerima. Eestlaste pragmaatilisus baseerub tugevasti ka sekulaarsusel: sensitiivse tehnoloogia retseptsiooni ei kujunda religioossed seisukohad, uutes teadussaavutustes nähakse elukeskkonna parandamise potentsiaali. Suur tehnoloogiline optimism seostus ilmalikkusega mitte ainult Eestis, vaid kõigis Eurobaromeetri uuringutes osalenud maades (Gaskell jt 2011). Võib eeldada, et poolehoiule uutest tehnoloogiatest jätsid oma jälje ühiskonnas domineerivate väärtuste kõrval ka varasemad teadmised Eesti teadlaste tegevusest. Näiteks kujundas hoiakuid biopankade kohta informeeritus Eesti avalikkuses laialdaselt arutatud geenipangast (Raudsepp ja Rämmer 2012), samuti oli toetus arstide tegevusega haakuvale meditsiinilisele biotehnoloogiale suurem kui taimede geneetilise muundamise ja põllumajandusloomade kloonimisega tegelevale põllumajanduslikule biotehnoloogiale, mille iseloomustamisel pöörduiti ebaloomulikkuse kriteeriumite poole. Eestlaste pragmaatilisus väljendus ka arusaamades teadlaste tegevust puudutavate otsuste langetamise kohta, mis peaksid nende arvates baseeruma eelkõige teaduslike tõendite alusel tehtud asjatundjate otsustel. Näiteks usaldaks nad biopankade tegevuse korralduse teiste Euroopa maade kodanikest rohkem valdkonnasisestele regulaatoritele (arstid, uurijad, ülikoolid, haiglad) kui sellest väljapoole jäävatele eri organisatsioonidele nagu eetikakomiteed. Eeltoodu valguses võib öelda, et hoiakud teaduse suhtes ei defineeri Eestit Duranti jt (2001) mudeli valguses puhtalt ei industriaalse ega postindustriaalse ühiskonnana. Ühelt poolt võiks Eesti teaduslike teadmiste enesestmõistetavuse ja laialdase leviku pärast ühiskonnas vastata tema postindustriaalseks nimetatud ühiskonna kriteeriumitele, aga teisalt ilmneb eestlaste hoiakutes ka mitu industriaalsele ühiskonnale omase suhtumise joont (majandusliku ja sotsiaalse progressi väärtustamine, vähene kriitika teaduse ja tehnoloogia arenguga kaasnevatele võimalikele probleemidele või kahjudele).

4.7. Olulisemad muutused sotsiaalses tunnetuses siirdeajal

Kokkuvõtvalt võib öelda, et eespool käsitletud ajal (1990– 2011) avaldusid muutused siirdekultuuris eri ühiskondlike tegurite kujundatud inimeste väärtushinnangutena. Ühiskonnaliikmete mõttevahetuses sotsiaalsete muutuste mõtestamiseks ja tõlgendamiseks kasutatavate kollektiivsete mõttemallide teisendamise selgitamiseks kasutatud sotsiaalsete representatsioonide teooria võimaldas selgitada muutusi inimeste väärtushinnangutes nende sotsiaalse ja kultuurilise konteksti eripärasid arvesse võttes.

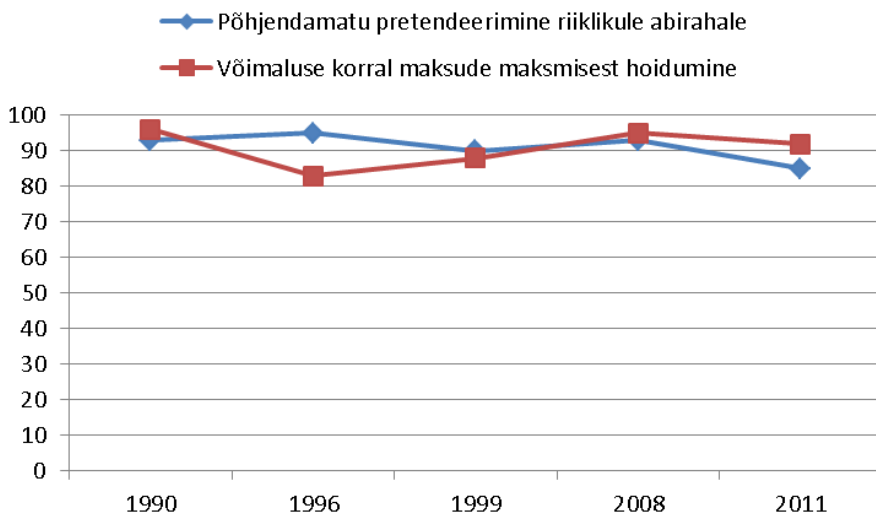
Tõin dissertatsioonis analüüsinud empiiriliste andmetike alusel välja eri ulatuse ja suundumusega sotsiaalse tunnetuse ilminguid eri siirdeaja perioodide

kaupa. Laias laastus avaldus töös analüüsitud Eesti elanike väärtushinnangute dünaamikas kolm mustrit: need kas jäid suhteliselt stabiilseks, muutusid siirdeaja eri perioodidel eri suundades või võtsid uue suuna. Toon järgmisena välja mõne analüüsist koorunud ülevaatlikuma suundumuse.



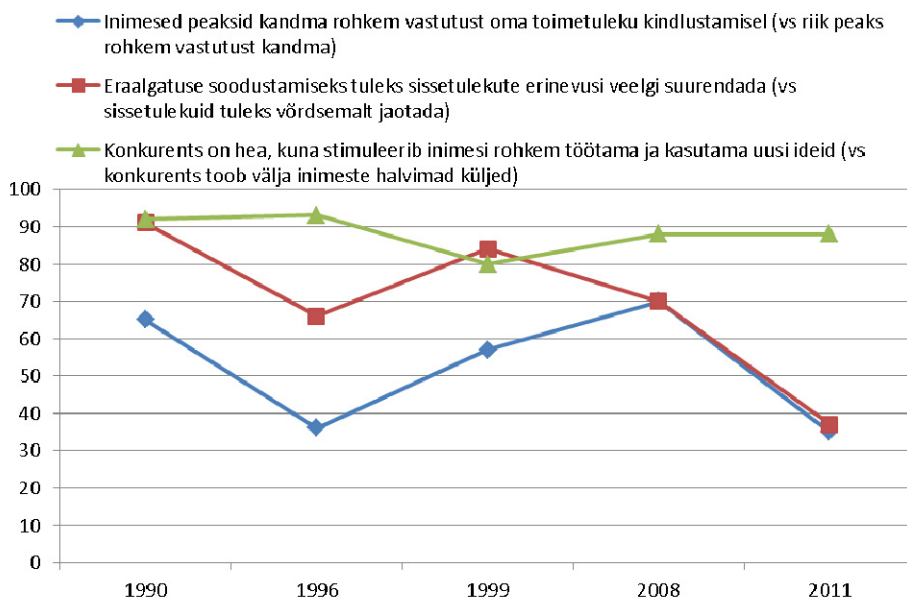
Joonis 4. Poliitika tähtsus elus ja üldistatud usaldus (enamiku inimeste usaldusväärseks pidamine), % (allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused).

Poliitiliste ja majanduslike reformide järel uue püsiva suuna võtnud mõttemalle iseloomustavad joonisel 4 kujutatud muutused poliitika tähtsustamises ja üldistatud usalduses. Esimese siirdeaja perioodi ülisuur huvi poliitika vastu langes edasise transitsiooniaja jooksul ja hakkas seejärel taas tõusma. Nõukogude aja lõpu madal usaldus teiste inimeste vastu langes radikaalsete reformide tagajärjel võrreldes Lääne-Euroopa maadega veelgi (Howard 2003), aga tõusis transitsiooni järel varasemast juba märksa kõrgemale. Võib öelda, et sellises väärtushinnangute dünaamikas avaldub transitsiooniaja traumaatilisus.



Joonis 5. Eri seadusrikkumiste hukkamõist, % (allikas: Euroopa ja Maaailma väärtuste uuringud, autori arvutused).

Väikeste mööndustega võib pidada transitsiooniajal uue suuna võtnud kollektiivsete mõttemallide ilminguks ka joonisel 5 välja toodud hukkamõistu võimaluse korral maksude maksmisest hoidumisele. Seda tauniti tugevasti esimesel siirdeaja perioodil, kuid vahetult radikaalsete reformide järel mõnevõrra vähem. Transitsiooniprotsessi lõpuosas levima hakanud maksudest kõrvale hiilimise kriitika suurenes veidi sellele järgnenud transformatsiooniprotsessi käigus. Samal ajal oldi kuni ülemaailmse majanduskriisini stabiilselt ülikriitilised riiklikele abirahadele põhjendamatu pretendeerimise suhtes, aga seejärel suhtuti sellesse juba varasemast leplikumalt. Nende suundumuste alusel võib siiski öelda, et eestlaste seaduskuulekus oli suur nii transitsiooniajal kui ka sellele järgnenud ajal.

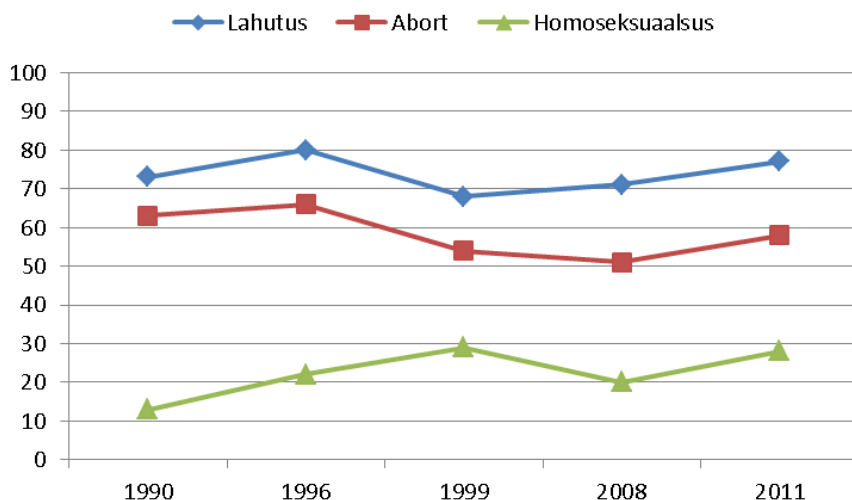


Joonis 6. Individuaalse saavutuslikkuse ja võistluslikkuse väärtustamine, % (allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused).

Jooniselt 6 näeme, et individuaalset võistluslikkust väärtustati kõrgelt kogu siirdeaja jooksul, sest valdav osa uuritutest pidas konkurentsi kogu analüüsitud siirdeaja jooksul vajalikuks. Individuaalse saavutuslikkuse väärtustamine langes pärast radikaalseid reforme, aga tõusis taas transitsiooniaja lõpuni ja langes seejärel eriti järsult ülemaailmse majanduskriisi järel. Võib öelda, et hinnangud individuaalse vastutuse ja eraalgatuse soodustamisele esindavad ajutise iseloomuga kollektiivseid mõttemalle (Sztompka 2004). Eraalgatuse soodustamist sissetulekute diferentseerimise kaudu tähtsustati vähem juba pärast transitsiooniaja lõppu ja ka individuaalse vastutuse väärtustamine vähenes pärast ülemaailmset majanduskriisi. Võrreldes varasemate muutustega vähenes pärast transitsiooniaega väga järsult sissetulekute diferentseerimise väärtustamine, sellele antud hinnangud olid pärast ülemaailmset majanduskriisi sama madalad kui radikaalsete reformide järgsele tasandile langenud individuaalsel vastutusel. Seepärast saab öelda, et individuaalse saavutuslikkuse väärtustamist mõjutasid nii transitsiooniaja algusesse jäävad traumaatilised sündmused kui ka pärast seda toimunud ülemaailmne majanduskriis.

Joonisel 7 kujutatud sotsiaalsetest normidest kõrvale kalduva käitumise aktsepteerimises võib täheldada olulist minevikukogemuste mõju. Nõukogude ajal kriminaliseeritud homoseksuaalsuse sallivus tõusis kogu transitsiooniaja jooksul ja vähenes seejärel veidi, aga suurenes pärast ülemaailmset majanduskriisi. Poolehoid vastuvõetavamate lahutuse ja abordi suhtes oli transitsiooniaja lõpuosas, kui reformid hakkasid läbi saama, väiksem kui selle alguses, aga

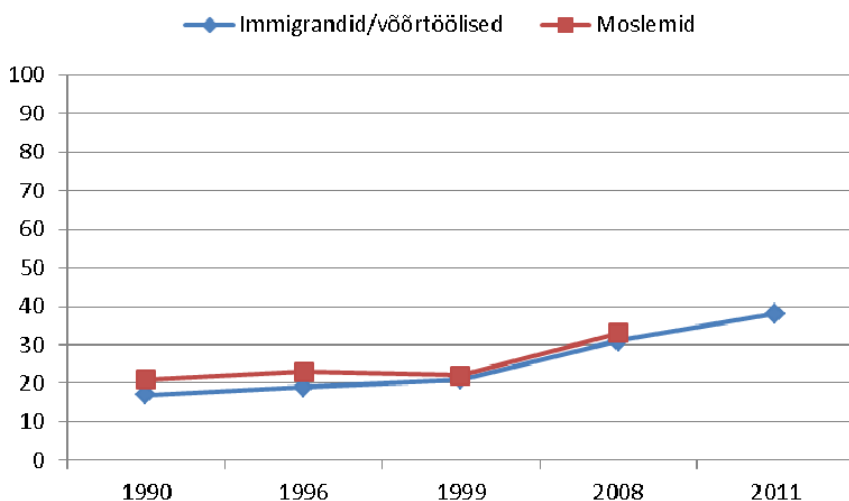
tõusis veidi pärast ülemaailmset majanduskriisi. Sellelaadsete hinnangute muutuse alusel võib öelda, et selliste inimeste igapäevaelu korraldust muutnud traumeerivate sündmuste, nagu radikaalsed majandusreformid ja ülemaailmne majanduskriis, järel suurenus normidest kõrvale kalduva käitumise aktsepteeritus kogu ühiskonnas. Siingi võib taoliste suundumuste alusel öelda, et need on ajutise iseloomuga mõttemallid, sest vahepealsetel siirdeaja perioodidel vaheldus normidest hälbiva käitumise aktsepteerijate arvukuse kasv nende langusega.



Joonis 7. Eri sotsiaalsetest normidest kõrvale kalduvate käitumiste aktsepteerimine¹¹, % (allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused).

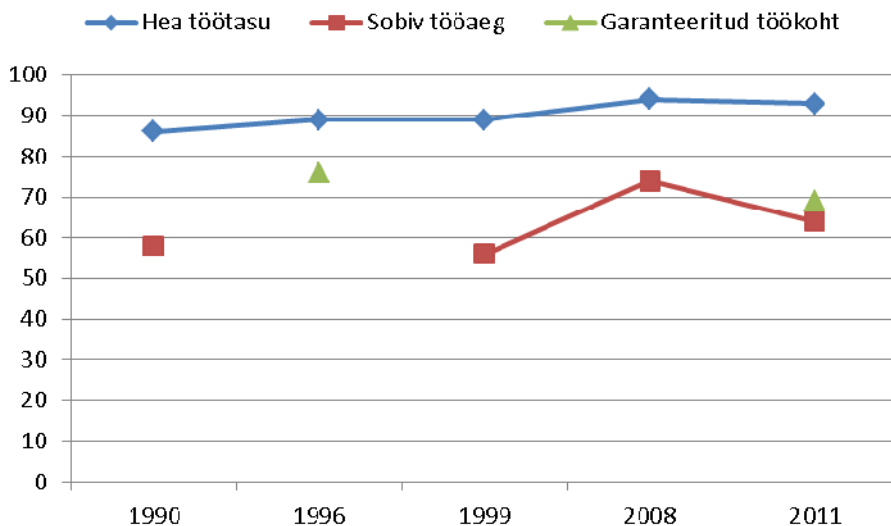
Joonisel 8 välja toodud tõrjuvates hoiakutes sisserändajate ja islamiusuliste suhtes võib täheldada uute mõttemallide väljakujunemist transitsiooni järel. Kuigi esimeste siirdeaja perioodide poliitiliste ja majanduslike ümberkorralduste ajal püsisid hoiakud nende suhtes suhteliselt stabiilsena, on nende vastaste hulk hiljem, transitsiooni järel suurenenud.

¹¹ Ehkki lahutus ja abort polnud keelatud, olid need sotsiaalsetest ideaalidest (abielu kestvus ja abordi vältimine) hälbiv käitumine.



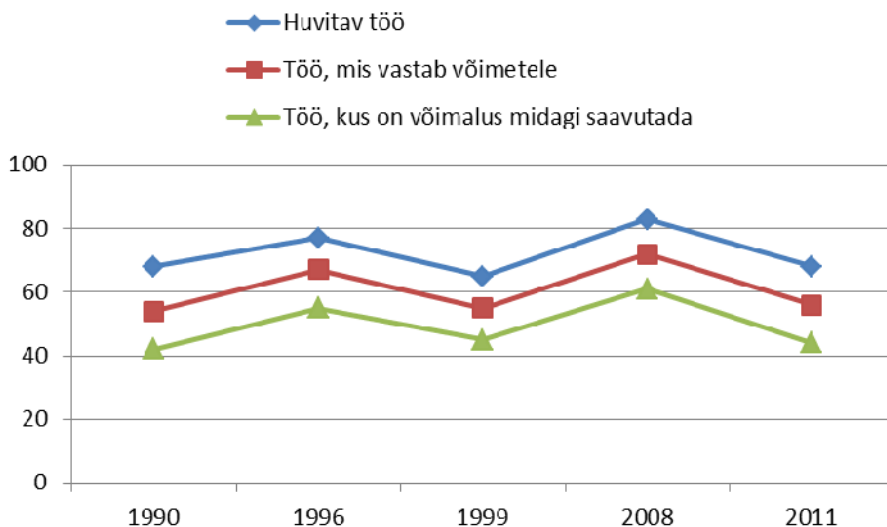
Joonis 8. Tõrjuvad hoiakud vähemusrühmade suhtes, keda endale naabriks ei soovita, % (allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused). Andmeid ei ole kõigi töös käsitletud siirdeaja perioodide kohta kogutud.

Joonisel 9 kujutatud instrumentaalsetest tööväärtustest esindavad püsivaid mõttemalle heale töötasule antud kõrged hinnangud. Sobiva tööaja ja kindla töökoha väärtustamise dünaamikat ei ole kahjuks võimalik selgesti välja joonistada, sest kõigil etappidel selle kohta andmeid ei kogutud. Samas näeme, et neid töö väärtustamise aspekte on siirdeajal kõrgelt hinnatud.



Joonis 9. Instrumentaalsed tööväärtused, % (allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused). Andmeid ei ole kõigi töös käsitletud siirdeaja perioodide kohta kogutud.

Üldiste suundumuste hulgas õnnestus kõige rohkem välja tuua ebapüsivaid, siirdeaja jooksul eri suundades muutuvaid väärtushinnanguid. Sellised mõttemallid ilmneseid kõige selgemini joonisel 10 kujutatud ekspressiivsete tööväärtuste dünaamikas. Töö huvitavuse, võimetekohasuse ja selle resultaate kogemise võimaluste väärtustamine tõusis pärast üleminekut turumajandusele, aga langes transitsioonaja lõpuks ja tõusis seejärel uuesti ning langes taas pärast ülemaailmset majanduskriisi.



Joonis 10. Ekspressiivsed tööväärtused, % (allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused).

Longituuduuringutes analüüsitud tööväärtustes ilmnes samuti mitu püsiva iseloomuga mõttemalli. Võib öelda, et materiaalse hüvede ja tööalase ning ühiskondliku positsiooni varasemast suuremas tähtsustamises avaldub tööväärtuste pragmatiseerumine jätkus kogu siirdeaja jooksul. Kõrgharidusega vastajad tähtsustasid sel ajal rohkem eneseväljenduslikke tööväärtusi (nt loovust ja originaalsust) ning madalama haridusega respondendid pigem instrumentaalseid väärtusi (sissetulekud, tööalane kindlustunne). Uutest esile kerkinud soolise iseloomuga mõttemallidest saab tõsta esile kaht soolist nihet. Naised hindasid sotsiaalseid tööväärtusi nii nõukogude ajal kui ka kõigil sellele järgnenud siirdeaja perioodidel meestest kõrgemalt, samuti väärtustasid nad ka töö kergust ja puhtust meestest rohkem. Samuti hakkasid naised siirdeajal väärtustama meestest rohkem tööd, kus avanevad nii enesetäiendamise kui ka oma võimete kasutamise võimalused.

Eespool kirjeldatud väärtushinnangute muutused esindavad väiksemal või suuremal määral joonisel 2 visandatud väärtushinnangute dünaamika ideaaltüüpe. Esitan tabelis 4 mõne tüüpilisema näite väärtushinnangute muutmisest. Võib öelda, et esimest tüüpi, kõige ebapüsivamaid väärtushinnanguid, mis muutusid nii transitsiooniajal kui ka selle järel, esindavad joonisel 10 esitatud eneseväljenduslikud tööväärtused. Saarniidu (2000) kirjeldatud nõukogudeaegsed kõrged hinnangud eneseväljenduslikele tööväärtusele olid siirdeperioodi alguseks langenud ja nende tähtsus muutus kõigil minu töös käsitletud siirdeaja perioodidel. Teatud mööndustega saab siia alla arvestada ka poliitika tähtsustamise ja üldistatud usalduse dünaamika (joonis 4). Nii poliitika tähtsustamine kui ka veendumus, et enamikku inimestest võib usaldada, vähenesid kogu transitsiooniaja jooksul, aastail 1990–2004, aga pärast seda suurenes mõlema hoiaku pooldajate hulk.

Näiteks teist tüüpi väärtushinnangutest, mis muutusid alles transitsiooniaja järel, on joonisel 8 välja toodud vastuseisu suurenemine võõrtööliste ja moslemitele. Kolmandat tüüpi väärtushinnangud, mis muutusid ainult transitsiooniajal, peegelduvad hiljem stabiilseks jäänud kollektiivsetes mõttemallides. Sellised suundumused väljendusid siirdeajal väljakujunenud soolistes nihetes tööalavaneva enesetäiendamise ja oma võimete kasutamise väärtustamises (**Uuring II**).

Neljandat tüüpi väärtushinnanguid, mis jäid kogu transitsiooniaja jooksul stabiilseks, olid kogu siirdeajal kõrgena püsinud toetus konkurentsile ja heade teenimisvõimaluste väärtustamine töökohal. Kuigi esimestel siirdeaja perioodidel hoiakuid teaduse kohta ei uuritud, võiks arvata, et poolehoid teadlaste tegevusele ja tehnoloogiline optimism olid kogu töös käsitletud perioodi jooksul kõrged.

Tabel 4. Väärtushinnangute ja hoiakute dünaamika siirdeajal

	Stabiilsed või transitsiooniaja eel muutunud väärtushinnangud	Transitsiooni ajal muutunud väärtushinnangud	Transitsiooni aja järel muutunud väärtushinnangud
Politiilised hoiakud	Konkurentsi väärtustamine	Politika tähtsus	Visa töö väärtustamine*
		Üldistatud usaldus Maksude maksmisest hoidumise taunimine Individaalse vastutuse väärtustamine toimetuleku kindlustamisel Sissetuleku erinevuste väärtustamine tähtsustamine Abordi aktsepteerimine Abielulahutuse aktsepteerimine Homoseksualismi aktsepteerimine	Tõrjuvad hoiakud sisserändajate suhtes Tõrjuvad hoiakud* islamiusuliste suhtes
Tööväärtused	Hea töötasu väärtustamine	Eneseväljenduslikud tööväärtused	
	<i>Eneseväljenduslike tööväärtuste suur väärtustamine kõrgema haridusega vastajate seas</i> <i>Instrumentaalsete tööväärtuste suur väärtustamine madalama haridusega vastajate seas</i> <i>Sotsiaalsete tööväärtuste mehest suurem väärtustamine naiste seas</i> <i>Töö kerguse ja puhtuse mehest suurem väärtustamine naiste seas</i>	Kariiaarivõimaluste väärtustamine* <i>Töö, kus avanevad enesetäiendamise võimalused, mehest suurem väärtustamine naiste seas</i> <i>Töö, kus avanevad oma võimete kasutamise võimalused, meestest suurem väärtustamine naiste seas</i>	
Teaduskultuur	Kõrge tehnoloogiline optimism*		

* Andmeid ei ole kõigi töös käsitletud siirdeaja perioodide kohta kogutud. Kalkulatsioonid põhinevad väljalõigatud andmetel.

5. JÄRELDUSED JA KOKKUVÕTE

Seadsin selles dissertatsioonis eesmärgiks analüüsida ühiskondlike muutuste peegeldumist kollektiivsetes mõttemallides poliitiliste ja tööväärtuste ning teaduskultuuri kaudu. Üks töö originaalsemaid panuseid on sotsiaalse tunnetuse muutuste analüüs nii kiireid poliitilisi ja majanduslikke ümberkorraldusi haaraval transitsiooni- kui ka sellele järgneval transformatsiooniperioodil, mis võimaldas eristada vahetuid reaktsioone pikemaajalisest kohanemisest.

Kombineerisin siirdeajal toimunud sotsiaalse tunnetuse muutuste selgitamiseks nii sotsioloogilisi kui ka sotsiaal-psühholoogilisi mõisteid. Makrotasandil – ühiskonna ja suuremate rühmade tasandil – toimuvate protsesside iseloomustamiseks kasutasin sotsiaalse tunnetuse kõrval ka siirde (kitsamas ja laiemas tähenduses) ning siirdekultuuri ja teaduskultuuri mõisteid. Indiviiditasandil mõõdetud hoiakute ja väärtushinnangute sidumiseks makrotasandi protsessidega kasutasin kollektiivsete mõttemallide, sotsiaalsete representatsioonide ja ideoloogia mõisteid. Eri distsipliinide mõistete kasutamine võimaldas iseloomustada sama nähtust eri vaatenurkadest. Nii siirdekultuur kui ka kognitiivne polüfaasia kirjeldavad olukorda, kus samad inimesed juhinduvad ühiskonnas toimuva selgitamisel eri minevikukogemuste alusel väljakujunenud teadmistest, mis on sageli omavahel vastukäivad. Hoiakute ja väärtushinnangute muutumist iseloomustasin ankurdumise ja objektiveerimise protsesside abil.

Tulenevalt seatud eesmärkidest keskendusin neljale põhiküsimusele.

I. Poliitilised väärtused: millistel siirdeaja perioodidel toimusid poliitilistes väärtustes suuremad muutused?

Poliitika tähtsus oli suurim esimesel siirdeaja perioodil, aga vähenes pärast radikaalseid šokireforme ja hakkas pärast transitsiooniaja lõppu uuesti tõusma.

Seaduskuulekus oli siirdeajal kõrge. Eestlased olid eestivenelastest seaduskuulekamad, rahvuste erinevused olid väikseimad esimesel siirdeaja perioodil.

Individuaalsete saavutusvõimaluste väärtustamine vähenes nii radikaalsete reformide kui ka ülemaailmse majanduskriisi tagajärjel. Mõlema sündmuse tagajärjel vähenes järsult individuaalne vastutus oma toimetuleku kindlustamise eest ning selle arvelt hakati palju rohkem riigi abile lootma. Sarnane muster ilmnes ka poolehoidu sissetulekuerinevuste suurendamise vastu (mille pooldajate vähenemise arvelt kasvas selle võrdsemalt jaotamise toetajate arvukus). Eestlased väärtustasid individuaalset vastutust oma toimetuleku eest eestivenelastest rohkem. Ainult radikaalsete reformide järel ei ilmnunud nende hinnangutes statistiliselt olulisi erinevusi. Individuaalset võistluslikkust väärtustati kõrgelt kogu siirdeaja jooksul. Ka konkurentsi väärtustamises olid eestlaste hinnangud enamasti eestivenelaste omadest kõrgemad, ainult turumajanduse juurutanud reformide järel ei ilmnunud rahvuste erinevusi. Siirdeaja alguses eestlaste seas laialt levinud veendumuse, et pikema aja jooksul toob tubli töö ka parema elujärje, pooldajate arvukus suurenes reformide järel ka eestivenelaste seas. Pärast ülemaailmset majanduskriisi oli selle arvamuse pooldajate arvukus

mõlema rahvuse esindajate seas vähenenud ja statistiliselt olulisi rahvuste erinevusi enam ei ilmnenu.

Siirdeaja alguses madalana püsinud usaldus teiste inimeste vastu langes transitsioonaja käigus kogu ühiskonnas veelgi, aga hakkas seejärel tõusma. Üldistatud usaldus oli eestlaste seas eestivenelastest enamasti kõrgem, ainult radikaalsete reformide järel ei ilmnenu rahvuste erinevusi.

Sotsiaalsetest normidest kõrvale kalduva käitumise aktsepteerimine suurenes nii radikaalsete reformide kui ka ülemaailmse majanduskriisi järel. Hoiakud nõukogude ajal legaalse abielulahutuse ja aborti suhtes olid kogu siirdeaja jooksul sallivamad kui varem kriminaliseeritud homoseksuaalsuse ja prostitutsiooni suhtes. Eestivenelased olid abielulahutuse ja aborti suhtes enamasti sallivamad, ainult radikaalsete reformide järel ei ilmnenu statistiliselt olulisi erinevusi. Lahutuse ja aborti tolereerimine oli suurim radikaalsete reformide ja ülemaailmse majanduskriisi järel ning väikseim transitsioonaja lõpul. Ka homoseksuaalsuse aktsepteerimine tõusis nii pärast radikaalseid reforme kui ka pärast ülemaailmset majanduskriisi. Mõlemal juhul tõusis eelkõige poolehoid eestlaste seas. Eestlaste hoiakud homoseksuaalsuse suhtes olid eestivenelaste omadest enamasti sallivamad, ainult esimesel ja neljandal siirdeaja perioodil ei ilmnenu statistiliselt olulisi erinevusi. Kuna homoseksuaalsuse aktsepteerimine näitab poolehoidu eneseväljenduslikele väärtustele (Inglehart ja Baker 2000, Realo 2013), võib eeldada, et mõlemas rahvusrühmas siirdeaja jooksul suurenenud homoseksuaalsuse sallivus näitab tõenäoliselt laiemat eneseväljenduslike väärtuste tähtsuse tõusu kogu ühiskonnas.

Kõigil siirdeaja perioodidel näitasid rahvusvähemusse kuuluvad eestivenelased sisserändajate ja moslemite suhtes üles eestlastest suuremat sallivust. Kuigi pärast transitsioonaja lõppu suurenes kogu ühiskonnas vastuseis nii sisserändajatele kui ka moslemitele, jäid statistiliselt olulised rahvuste erinevused hoiakutes püsima. Üldistatult võib öelda, et rahvuste kaupa on sallivusel kaks nägu: eestlased aktsepteerisid eestivenelastest rohkem normidest kõrvale kalduvat käitumist, eestivenelased aga vähemusrühmi.

II. Tööväärtused: milline oli tööväärtuste dünaamika ja millised tegurid prognoosisid tööväärtuste kujunemist siirdeajal?

Doktoritöös analüüsitud siirdeperioodide jooksul Eestis toimunud muutused tööväärtuste hierarhias on vastassuunalised samal ajal Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika heaoluühiskondades toimunud kultuurimuutusega, mis seisneb toimetulekuväärtuste tähtsuse vähenemises ja eneseväljenduslike väärtuste tähtsuse tõus. Transitsioonajal toimunud aineliste väärtuste tähtsuse tõusu ja eneseväljenduslike väärtuste olulisuse vähenemisena ilmnenu tööväärtuste pragmatiseerumine avaldus järgmistel siirdeaja perioodidel eelkõige instrumentaalsete tööväärtuste prevaleerimisena.

Instrumentaalsetest tööväärtustest väärtustati kõrgeimalt kogu siirdeaja jooksul hea töötasu teenimise väljavaateid, kõrgelt hinnati ka töökoha garanteeritust. Mõlemaid kõrgeid hinnanguid selgitan nappuse hüpoteesi abil. Eneseväljenduslike tööväärtuste tähtsus muutus igal siirdeaja perioodil, kõige kõrgemalt

hinnati neid viiendal siirdeaja perioodil, mil inimeste elujärg oli tänu stabiilsele majanduskasvule paranenud. Eestlased hindasid eneseväljenduslikke tööväärtusi kogu siirdeajal eestivenelastest kõrgemalt.

Sotsiaalsete tööväärtuste tähtsus vähenes transitsiooniajal, aga hakkas inimeste elujärje paranedes taas tõusma. Ülemaailmse majanduskriisi järel peeti töö hinnatust inimeste silmis varasemast madalamaks. Eestivenelased väärtustasid töö vajalikkust ühiskonnale enamasti eestlastest rohkem.

Minu töö eripära on ka unikaalsete longituudsete andmete kasutamine, mis võimaldas uurida väärtushinnangute kujunemist samade indiviidide tasandil, kes on osalenud siirdeaja eri perioodidel teostatud andmekogumistes. Nn võitjate põlvkonna longituuduuringu andmete põhjal teostatud regressioonanalüüsi kaudu selgitasin välja transitsiooniaja lõpul fikseeritud, kogu siirdeaja jooksul kõrgelt hinnatud tööväärtuste kujunemist indiviidi tasemel prognoosivad tegurid. Transitsiooniaja lõpuks toimunud muutusi keskhariduse omandamise ajal fikseeritud töötasu väärtustamises prognoosisid rahvus, sugu, keskhariduse omandamise aegne ühiskondlik aktiivsus, õppeedukus ning tulevikuplaanid ja haridusväärtused. Samal ajaperioodil prognoosisid muutusi kindla töökoha väärtustamises peale rahvuse ja omandatud hariduse taseme ka õpinguteaegne konformism, hinnangud oma võimetele reaalsuses, tulevikuplaanid, haridusväärtused ja sotsiaalne kapital. Samuti prognoosisid muutusi töökoha kindlustunde tähtsustamises mitu siirdeaegset toimetulekunäitajat.

Longituuduuringus ilmnas, et kõrgema haridusega vastajad kaldusid kogu siirdeaja jooksul hindama kõrgemalt eneseväljenduslikke ja madalama haridusega vastajad instrumentaalseid tööväärtusi. Naised väärtustasid töö puhul avanevaid suhtlemisvõimalusi kolleegidega kõigi siirdeaja perioodide jooksul meestest rohkem.

Naised hakkasid siirdeajal meestest rohkem väärtustama tööd, kus avanesid nii enesetäiendamise kui ka oma võimete kasutamise võimalused. Transitsiooniaja lõpuks naiste seas toimunud muutusi keskhariduse omandamise ajal fikseeritud pideva enesetäiendamise võimaluste väärtustamises prognoosisid õppeedukus keskhariduse omandamisel, omandatud haridustase, orienteeritus enesetäiendamisele ja perekonnas domineerivate normide järgimine siirdeajal. Samal ajaperioodil naiste seas toimunud muutusi oma võimete kasutamise väärtustamises prognoosisid rahvus, keskhariduse omandamise aegne õppeedukus, lõpetatud kooli antava õppe tase ning siirdeajal töötamine pigem tööstuse ja teeninduse kui hariduse valdkonnas.

III. Teaduskultuur: kui olulisel kohal sotsiaalsetes representatsioonides on teaduse ja tehnoloogia roll ühiskonnas?

Eesti kodanike tehnoloogiline optimism oli pärast transitsiooniaega teostatud uuringutes Euroopa maades esirinnas. Eestimaalased olid väga huvitatud tehnoloogia arengust ja toetasid teaduse arengut. Tehnoloogia arengus nähti elustandardi parandamise potentsiaali ning oldi sarnaselt oma Balti naabrite ja teiste uute Euroopa Liidu liikmetega vähem valmis kliimamuutuse ja globaalse soojenemise peatamiseks oma eluviise revideerima.

Eestlased suhtusid eurooplastest optimistlikumalt ka uude biotehnoloogiasse, mille arengus nähti inimeste elujärje parandamise potentsiaali. Usaldus biopankade tegevuse vastu oli kõrge. Poolehoid arstide tegevusega haakuvale meditsiinilisele biotehnoloogiale oli kõrgem kui taimede geneetilise muundamise ja põllumajandusloomade kloonimisega tegelevale põllumajanduslikule biotehnoloogiale, mida peeti ebaloomulikuks.

Eestlaste pragmaatilisus väljendus ka arusaamades teadlaste tegevust puudutavate otsuste langetamise kohta, mis peaksid nende arvates baseeruma eelkõige asjatundjate teaduslike tõendite alusel langetatud otsustel. Nad usaldaks biopankade tegevuse korraldamise teiste Euroopa maade kodanikest rohkem valdkonnasisestele regulaatoritele (arstid, uurijad, ülikoolid, haiglad) kui väljapoole jäävatele organisatsioonidele nagu eetikakomiteed.

Eesti ühiskonnas ilmnas nii teaduspõhisele kui ka arenevale industriaalühiskonnale omaseid suhtumisi. Ühelt poolt olid teaduslikud teadmised enesest mõistetavad ja laialt levinud, aga teisalt varjutasid teaduse ja tehnoloogia arengust oodatavad tulud kriitikat sellega kaasneda võivate probleemide ja kahjude suhtes.

Imetajate kloonimist puudutava sotsiaalsete representatsioonide kujunemisel osutusid avalikus arutelus kõige kaalukamateks moraalsed ja eetilised argumendid. Uute sotsiaalsete representatsioonide väljakujunemine olenes inimeste kokkupuutest loomade kloonimisega: geeniteadlastel endil, valdkonnavälistel ekspertidel (arstid, juristid) ja asjast huvitatud, kuid geneetikat vähe tundvatel tavainimestel kujunesid lähtuvalt nende taustast, positsioonist ja huvidest välja erisugused arusaamad.

IV. Siirdekultuur: millisel kujul väljendus siirdekultuur eri valdkondades toimuvate muutuste mõtestamises?

Ühiskonnas toimuva tõlgendamisel kasutasid inimesed neile kättesaadavaid teadmisi. Eestlaste ja eestivenelaste seas domineerivate arusaamade kujunemist mõjutasid eri minevikukogemused ja neid taaselustavate meediaruumide erilaadsed rõhuasetused. Eestlastele tegid siirdega toimetuleku lihtsamaks sobilikud sümbolilised ressursid (mälestused oodatava elukorraldusega haakuvast sõjaeelsest ühiskonnast, võõrkeeleoskus, säilinud kontaktid välismaailmaga). Enamikust sisseerändajatest ja nende järeltulijatest kujunenud venekeelse kogukonna käsutuses selliseid sümbolilisi ressursse polnud. Eestivenelaste suuremat kalduvust toimetulekuväärtuste poole näitab eestlastest madalam usaldus teiste inimeste vastu ja eestlastest vähem hinnatud eneseväljenduslikud tööväärtused.

Eesti siirdekultuuri iseloomustab segipaisatud mosaiikne kultuuriruum (Kalmus ja Vihalemm 2004). Minu analüüsist ilmnas, et väärtushinnangud muutusid eri kiirusega. Kõige stabiilsemalt väärtustati kogu siirdeaja jooksul tööl avanevaid häid teenimisvõimalusi, mis osutab ühiskonnas domineerivale materiaalsele ebakindlustundele. Hinnangud eneseväljenduslikele tööväärtustele polnud mitte ainult madalamad, vaid need muutusid kõigi siirdeaja perioodide jooksul. Inimeste igapäevaelu tugevalt ümber kujundanud ühiskondlike muutuste tagajärjel ilmnas mitmes väärtushinnangus eri pikkusega inerts, mis avaldus kõige

selgemalt hea töötasu teenimisvõimaluste stabiilselt kõrges väärtustamises. Traumaatilised üleelamised ei piirdunud transitsiooniajal teostatud ja inimeste eluviisi tugevalt mõjutanud radikaalsete majandusreformide mõjudega, sarnaseid reaktsioone inimeste väärtushinnangutes kutsus esile ka kuuendal siirdeaja perioodil Eestit tabanud ülemaailmne majanduskriis.

Võib eeldada, et Eesti juhtum – väitekirjas analüüsitud siirdeprotsessid – on teatud määral üldistatav ka laiemalt, teiste maade siirdeprotsesside kohta. Näiteks võib eeldada, et samalaadsed raskused võivad teatud tingimustel eri etniliste rühmade väärtushinnanguid lähendada: töös analüüsitud siirdeaja jooksul muutusid ühiselt läbielatud radikaalsete reformide tagajärjel mitmed eestlaste ja eestivenelaste väärtushinnangud sarnasemateks. Samuti olid siirdega toimetulekus olulised ka sugu ja haridus. Kõrgem haridus andis olulise eelise, samuti käis paremini meeste käsi. Kõige paremini tulid siirdega toime kõrgharidusega mehed. Samal ajal ei saa öelda, et töös analüüsitud siirdeaja jooksul oleks toimunud väga põhjanev kultuuriline muutus, sest paljud väärtushinnangud ei erinenud pärast siirdeaja lõppu selle alguses domineerinutest.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Anderson, B. A., Silver, B. D., Titma, M., Ponarin, E. D. (1996). Estonian and Russian Communities – Ethnic and Language Relations. Titma, M., Silver, B. D., Anderson, B. A. (toim.). *Estonia's transition from State Socialism: Nationalities and Society on the Eve of Independence. Part II: Political Attitudes and Behavior. International Journal of Sociology*, 26 (2): 25–45.
- Annist, A. (2011). *Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskuskülas: arenguanthropoloogiline uurimus*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Annist, A. (2015). Ruptured Setomaa – Officialising Space and Cultural Passages. Sooväli-Sepping, H., Reinert, H., Miles-Watson, J. (toim). *Ruptured landscapes: landscape, identity and social change*. Dordrecht: Springer.
- Archer, M. S. (2013). Social Morphogenesis and the Prospects of Morphogenic Society. M. S. Archer (toim.). *Social Morphogenesis* (1–22). Dordrecht: Springer.
- Åslund, A. (2007). *How Capitalism Was Built. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Augoustinos, M., Walker, I. (1995). *Social cognition: an integrated introduction*. London: Sage.
- Augoustinos, M., Walker, I., Donaghue, N. (2014). *Social cognition: an integrated introduction*. London: Sage.
- Balcerowicz, L. (2002). *Post-Communist Transition: Some Lessons*. London: Institute of Economic Affairs.
- Bar-Tal, D. (2000). Shared beliefs in a society: social psychological analysis. Sage: Thousand Oaks.
- Basáñez, M. (2016). *A world of three cultures: honor, achievement and joy*. New York: Oxford University Press.
- Bauer, M. W., Gaskell, G. (1999) Towards a paradigm for research on social representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 29, 136–186.
- Bennich-Björkman, L. (2008). *Political culture under institutional pressure: how institutional change transforms early socialization*. New York, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bergman, M. M. (1998). Social representations as the mother of all behavioural predispositions? Notes on the relations between social representations, attitudes and values. *Papers on Social Representations*, 7, 77–83.
- Bidjari, A. F. (2011). Attitude and Social Representation. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 30, 1593–1597.
- Bohl, V. (2011). Sotsiaalne tunnetus kui hübridelevant. *Filosoofia ja analüüs: analüütilise filosoofia seminar 20* (219–258). Tartu: EYS Veljesto Kirjastus.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Converse, P. E. (1964). The Nature of Belief Systems in Mass Publics. Apter, D. E. (toim.). *Ideology and Discontent* (206–261). New York: The Free Press.
- Doise, W., Clémence, A., Lorenzi-Cioldi, F. (2013). *The quantitative analysis of social representations*. London, New York: Routledge.
- Durant, J., Bauer, M., Gaskell, G., Midden, C., Liakopoulos, M. Scholten, L. (2001) Two cultures of public understanding of science and technology in Europe. Dierkes, M., von Grote, C. (toim.). *Between Understanding and Trust* (131–156). London, New York: Routledge.

- Durkheim, E. (1968/1898). *The elementary forms of the religious life*. London: Allen and Unwin.
- Duveen, G. (2000). Introduction: The Power of Ideas. Moscovici, S. *Social Representations: Explorations in Social Psychology* (1–17). Cambridge: Polity Press.
- Elchereth, G., Doise, W., Reicher, S. (2011) On the Knowledge of Politics and the Politics of Knowledge: How a Social Representations Approach Helps Us Rethink the Subject of Political Psychology. *Political Psychology* 32, 729–758.
- Ester, P., Braun, M., Vinken, H. (2006). Eroding Work Values? Ester, P., Braun, M., Mohler, P. (toim.). *Globalization, Value Change, Generations* (89–113). Leiden, Boston: Brill.
- Ezzy, D. (2002). *Qualitative analysis: practice and innovation*. London: Routledge.
- Flick, U. (1998). Everyday knowledge in social psychology. Flick, U. (toim.). *The psychology of the social* (41–59). Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave MacMillan.
- Fuchs, D., Klingemann, H.-D. (2006). Democratic communities in Europe: a comparison between East and West. Klingemann, H.-D., Fuchs, D., Zielonka, J. (toim.). *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* (25–66). London: Routledge.
- Gaskell, G., Allansdottir, A., Allum, N., Castro, P., Esmer, Y., Fischler, C., Jackson, J., Kronberger, N., Hampel, J., Mejlgaard, N., Quintanilha, A., Rämmer, A., Revuelta, G., Stares, S., Torgersen, H., Wagner, W. (2011). The 2010 Eurobarometer on the life sciences. *Nature Biotechnology*, 29 (2), 113–114.
- Gaskell, G., Stares, S., Allansdottir, A., Allum, N., Castro, P., Esmer, Y., Fischler, C., Jackson, J., Kronberger, N., Hampel, J., Mejlgaard, N., Quintanilha, A., Rämmer, A., Revuelta, G., Stoneman, P., Torgersen, H., Wagner, W. (2010). *Europeans and Biotechnology in 2010 - Winds of change?* Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Godin, B., Gingras, Y. (2000). What is scientific and technological culture and how is it measured? A multidimensional model. *Public Understanding of Science*, 9, 43–58.
- Goodwin, R., Kozlova, A., Kwiatkowska, A., Luu, L. A. N., Nizharadze, G., Realo, A., Külvet, A., Rämmer, A. (2003). Social representations of HIV/AIDS in Central and Eastern Europe. *Social Science & Medicine*, 56 (7), 1373–1384.
- Graf, M. (2012). *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991*. Tallinn: Argo.
- Halman, L. (2007). Political values. Dalton, R. J., Klingemann, H.-D. (toim.). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. (305–322). Oxford: Oxford University Press.
- Hansson, L. (2009). Töö tähendus ja töö iseloom. Hansson, L. (toim.). *Töö, kodu ja vaba aeg. Argielu Eestis aastatel 1985–2008*. Tallinn: TLÜ rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut.
- Hansson, L. (2001). *Networks matter: the role of informal social networks in the period of socio-economic reforms of the 1990s in Estonia*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Helemäe, J., Saar, E., Vöörmann, R. (2000). *Kas haridusse tasus investeerida? Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuse alusel*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Heidmets, M. (2007). Kus on Eesti? Heidmets, M. (toim.). *Eesti Inimarengu Aruanne 2006* (108–118). Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus.
- Heinla, E. (2004). Eluväärtused. Hansson, L. (koost.). *Valikud ja võimalused. Argielu Eestis aastatel 1993–2003* (11–24). Tallinn: TPÜ Kirjastus.

- Himmelweit, H. T. (1990). Societal Psychology: Implications and Scope. Himmelweit, H. T., Gaskell, G. (toim.). *Societal Psychology* (17–45). London: Sage.
- Hitlin, S., Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology*, 30, 359–393.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Teine, täiendatud väljaanne. Thousand Oaks, California: Sage.
- Howard, J. A., Renfrow, D. G. (2006). Social cognition. DeLamater, J. (toim.). *Handbook of Social Psychology* (259–282). Massachusetts, New York: Springer.
- Howard, M. M. (2003). *The weakness of civil society in post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howarth, C. (2011). Representations, Identity, and Resistance in Communication. Hook, D., Bauer, M. W., Franks, B. (toim.). *Social Psychology of Communication* (153–168). New York: Palgrave Macmillan.
- Howarth, C., Campbell, C., Cornish, F., Franks, B., Garcia-Lorenzo, L., Gillespie, A., Gleibs, I., Goncalves-Portelinha, I., Jovchelovitch, S., Lahlou, S., Mannell, J., Reader, T., Tennant, C. (2013) Insights from Societal Psychology: a contextual politics of societal change. *Journal of Social and Political Psychology*, 1 (1), 364–384.
- Inglehart, R. (2002). Kultuur ja demokraatia. Harrison, L. E., Huntington, S. (toim.). *Kultuur on tähtis: kuidas väärtushinnangud kujundavad inimarengut* (78–95). Tallinn: Pegasus.
- Inglehart, R. (2006). East European Value Systems in global perspective. Klingemann, H.-D., Fuchs, D., Zielonka, J. (toim.). *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* (67–84). Routledge: Taylor and Francis.
- Inglehart, R., Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65 (2), 19–51.
- Jagodzinski, W. (2004). Methodological problems of value research. Vinken, H., Soeters, J., Ester, P. (toim.). *Comparing cultures: dimensions of culture in a comparative perspective*. Leiden: Brill.
- Johnson, M. K. (2001). Job Values in the Young Adult Transition: Change and Stability with Age. *Social Psychology Quarterly* 64, 297–317.
- Johnson, M. K., Mortimer, J., T. (2011). Origins and Outcomes of Orientations toward Work. *Social Forces* 89 (4), 1239–1260.
- Jovchelovitch, S. (2008). The Rehabilitation of Common Sense: Social Representations, Science and Cognitive Polyphasia. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 38 (4), 431–448.
- Kalmus, V. (2010). Eesti elanike väärtusmuutrid. Lauristin, M. (toim.). *Eesti Inimarengu Aruanne 2009* (114–116). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Kalmus, V., Vihalemm, T. (2004). Eesti siirdekultuuri väärtused. *Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest* (31–43) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kalmus, V., Vihalemm, T. (2008). Patterns of continuity and disruption: The specificity of young people's mental structures in three transitional societies. *Young*, 16 (3), 251–278.
- Kalmus, V., Vihalemm, T. (2017). Väärtused ja identiteedid. Vihalemm, P., Lauristin, M., Kalmus, V., Vihalemm, T. (toim.). *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002-2014 tulemused* (111–138). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Kazjulja, M. (2002). Kuidas saada hea töö: sidemete olulisus sajandilõpu tööturul. Saar, E. (toim.). *Trepist alla ja üles: edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis* (108–125). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Kenkmann, P. (1998). Longituuduurimus empiirilise sotsiaaluurimise strateegiate hulgas. Kenkmann, P., Saarniit, J. (toim.). *Longituuduurimused: kogemusi ja tulemusi* (9–35). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kennedy, M. D. (2002). *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Klicperová, M., Feierabend, I. K., Hofstetter, C. R. (1997). In the Search for a Post-Communist Syndrome: A Theoretical Framework and Empirical Assessment. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 7 (1), 39–52.
- Klingemann, H.-D. Fuchs, D., Zielonka, J. (2001). *Pathways to Democratic Community – Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe*. Berlin: WZB.
- Kohn, M. (1969). *Class and conformity: a study in values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kohn, M., Schooler, C. (1983). *Work and personality: an inquiry into the impact of social stratification*. Norwood: Ablex Publishing Corporation.
- Kronberger, N. (2015) Of worlds and objects: scientific knowledge and its publics. Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G., Valsiner, J. (toim.). *The Cambridge Handbook of Social Representations* (358–368). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kullo, K. (2015). *1980ndate ENSV plaanimajanduse allakäik: Tartu Ehitusteeninduse Valitsus*. Tartu: TÜ Filosoofiateaduskond, Ajaloo- ja Arheoloogia Instituut.
- Kutsar, D.; Kärner, A. (2010). Exploration of societal transitions in Estonia from the threshold concepts perspective of teaching and learning. Meyer, J. H. F., Land, R., Baillie, C. (toim.). *Threshold Concepts and Transformational Learning* (383–398). Rotterdam: Sense Publishers.
- Kymlicka, W. (2000). Eesti integratsioonipoliitika võrdlevas perspektiivis. Laius, A., Proos, I., Pettai, I. (toim.). *Integratsioonimaastik ükskõiksusest koosmeeleni* (29–56). Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut.
- Lagerspetz, M., Vogt, H. (2013) Estonia. Berglund, S., Ekman, J., Deegan-Krause, K. (toim.). *Handbook of Political Change in Eastern Europe* (51–84). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Lauristin, M., Heidmets, M. (toim.). (2002). *The challenge of the Russian minority: emerging multicultural democracy in Estonia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lauristin, M. Vihalemm, P. (1998). *Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi*. *Akadeemia*, 4, 675–701; 5, 899–916.
- Lauristin, M. Vihalemm, P. (2008). Eesti siirdeaeg tagasivaates: periodiseering ja arengutegurid. Oja, M. (koost.). *Eesti Vabariik 90: Pärnu, 27.–28. august 2008: konverentsi kogumik* (97–101). Pärnu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Lauristin, M., Vihalemm, P. (2009). The Political Agenda During Different Periods of Estonian Transformation: External and Internal Factors. *Journal of Baltic Studies*, 40 (1), 1–28.
- Lauristin, M., Vihalemm, P. (toim.). (2010). *Estonia's transition to the EU: twenty years on*. London: Routledge.
- Lauristin, M. Vihalemm, P. (2017). Eesti tee stagnaajast tänapäeva: sotsiaalteaduslik vaade kolme aastakümne arengutele. Vihalemm, P., Lauristin, M., Kalmus, V., Vihalemm, T. (toim.). *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused* (61–95). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Lauristin, M., Vihalemm, P., Kalmus, V., Keller, M., Kiisel, M., Masso, A., Opermann, S., Seppel, K., Vihalemm, T. (2017). Teoreetiline hoovõtt: ühiskond ja elavik. Vihalemm, P., Lauristin, M., Kalmus, V., Vihalemm, T. (toim.). *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused* (1–23). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lauristin, M., Vihalemm, P., Rosengren, K. E., Weibull, L. (toim.). (1997). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- László, J., Wagner, W. (toim.). (2003). *Theories and controversies in societal psychology*. Budapest: New Mandate.
- Linz, J. J., Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Lobjakas, A. (2015). Riigiaja mäguruum. *RiTo*, 32, 64–73.
- Lopes, C. A., Gaskell, G. (2015). Social representations and societal psychology. Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G. Valsiner, J. (toim.). *Handbook of Social Representations* (29–42). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynn, P. (2009). *Methodology of Longitudinal Surveys*. Wiley, Chichester.
- Maio, G. (2017). *The psychology of human values*. London: Routledge.
- Maio, G. R., Olson, J. M., Bernard, M. M., Luke, M. A. (2006). Ideologies, Values, Attitudes, and Behavior. DeLamater, J. (toim.). *Handbook of Social Psychology* (283–308). Massachusetts, New York: Springer.
- Marková, I. (1997). The Individual and the Community: A Post-Communist Perspective. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 7 (1), 3–18.
- Marková, I. (2012) Social Representations As Anthropology of Culture. Valsiner, J. (toim.). *The Oxford Handbook of Culture and Psychology* (487–509). Oxford: Oxford University Press.
- Masso, I. (2001). Vabaduse eufooria või postkommunistlik pohmelus? Eesti ühiskondlikust arengust 1990ndatel. Helme, S., Saar, J. (toim.). *Ülbed üheksakümnead: Probleemid, teemad ja tähendused 1990. aastate eesti kunstis* (23–35). Tallinn: Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus.
- Mayring, P. (2000). Qualitative Content Analysis [28 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 1(2), Art. 20, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0002204> (ligipääs 14.03.17)
- Menard, S. (2002). *Longitudinal Research*. London: Sage.
- Mertelsmann, O. (2005). How the Russians Turned into the Image of the “National Enemy” of the Estonians. *Pro Ethnologia*, 19, 43–58.
- Mortimer, J. T., Lorence, J. (1995). Social psychology of work. Cook, K. S., Fine, G. A., House J. S. (toim.). *Sociological Perspectives on Social Psychology* (497–523). Massachusetts, Needham Heights: Allyn and Bacon.
- Moscovici, S. (1963). Attitudes and Opinions. *Annual Review of Psychology*, 14, 231–260.
- Moscovici, S. (1973) Introduction. Herzlich., C. (toim.). *Health and Illness: A Social Psychological Analysis* (London: Academic Press), ix–xiv.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. Farr, R. M., Moscovici, S. (toim.). *Social representations* (3–69). Cambridge, Paris: Cambridge University Press, Maison des Sciences de l’Homme.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.

- Moscovici, S. (2000). *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. (toim. G. Duveen). Cambridge: Polity Press.
- Moscovici, S. (2008/1961). *Psychoanalysis: its image and its public*. Cambridge: Polity Press.
- Norkus, Z. (2007). Why did Estonia perform best? The north – south gap in the post-socialist economic transition of the Baltic States. *Journal of Baltic Studies* 38 (1), 21–42.
- Offe, C. (1991). Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, 58(4), 865–902.
- Olesk, A. (2014). The emergence of modern science communication in Estonia. Ettekanne PCST 13 konverentsil Science Communication for Social Inclusion and Political Engagement, Salvador, 5.–8. mai.
- Paas, T. (2005). Sotsiaalse võrgustiku piirjooni lähimas tutvusringkonnas. Kenkmann P., Saarniit, J. (toim.). *Põlvkonnad muutuvad ajas* (259–279). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Paškov, M. (2006). The changes in attitudes towards justice in Estonian society during the period of 1991–2005. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences* 10, 355 – 370.
- Petersoo, P. (2007). Reconsidering otherness: constructing Estonian identity. *Nations and Nationalism* 13(1), 117–133.
- Petersoo, P., Tamm, M. (koost.). (2008). *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis*. Tallinn: Varrak.
- Plotnik, H. (toim.). (2008). *Sotsiaalse õigluse arusaamad Eesti ühiskonnas*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut.
- Puusepp, P. (1996). *Vene rahvuslik patriotism*. Tallinn: Eesti Humanitaarinstituut.
- Raudsepp, M. (2002). Loodussäästlikkus kui regulatiivne idee: sotsiaal-psühholoogiline analüüs. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Raudsepp, M. (2005) Why Is It So Difficult to Understand the Theory of Social Representations? *Culture and Psychology*, 11, 455–468.
- Raudsepp, M., Rämmer, A. (2012). Lootus, hirm ja ükskõiksus: tehnokultuuri sensitiivsed arengud eestlaste pilgu läbi. Aarelaid-Tart, A., Kannike, A. (toim.). *Nullindate kultuur I: Teise laine tulemine* (71–99). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raudsepp, M., Wagner, W. (2011). The Essentially Other: Representational Processes that Divide Groups. Marková, I., Gillespie, A. (toim.). *Trust and Conflict: Representation, Culture and Dialogue*. London: Routledge.
- Realo, A. (2013). Väärtused. Heidmets, M. (toim.). *Eesti Inimarengu Aruanne 2012/2013. Eesti maailmas*. (43–53). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Rezsosy, R. (2001). Values, Sociology of. Smelser, N. J., Baltes, P. B. (toim.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (16153–16158). Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Ritzer, G. F. (2014). *Introduction to Sociology*. Thousand Oaks: Sage.
- Roe, R. A., Ester, P. (1999). Values and work: empirical findings and theoretical perspective. *Applied Psychology: an International Review*, 48, (1), 1–21.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Roots, A. (2008). Kas siire Eestis on lõppenud? Rämmer, A. (toim.). *Vaateid teelahkelt: sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika aktuaalseid probleeme Eestis* (17–31). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rosenberg, M. (1957). *Occupations and values*. Glencoe: The Free Press.

- Rosimannus, R., Titma, M. (2004). „Estonia” in Public Opinion and Polling Around the World. Geer, J. G. (toim.). *Public Opinion and Polling Around the World: A Historical Encyclopedia*, 2, (570 – 576). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Rupnik, J. (toim.). (2011). *1989 as a political world event: democracy, Europe and the new international system in the age of globalization*. London, New York: Routledge.
- Rämmer, A. (1997). Kuidas seletada üldlevinud arusaamade kujunemist. *Akadeemia*, 12, 2582–2620.
- Rämmer, A. (1998). Kuidas ühiskondlikud muutused mõjutavad sotsiaalseid representatsioone: ettekujutused ühiskonna kihistumisest. *Akadeemia*, 10, 2099–2125.
- Rämmer, A. (2005a). Soolisi ja rahvuslikke erinevusi kahe kümnendi Eesti koolilõpetajate tööväärtustes. Kenkmann, P., Saarniit, J. (koost.). *Põlvkonnad muutavas ajas. Noorsoo- ja haridussotsioloogide töid aastatest 1975-2001* (45–81). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rämmer, A. (2005b). Towards Understanding of Value Orientations: The Case of Estonian Youth. Helve, H. (toim.). *Mixed Methods in Youth Research* (102–120). Tampere: Finnish Youth Reseach Network.
- Rämmer, A. (2006). Naiste võim tulekul? *Haridus*, 5–6, 9–12.
- Rämmer, A. (2008a). Teel tagasi Läände: eestlaste hoiakud ja väärtused post-sovjetlikul ajastul. Rämmer, A. (toim.). *Vaateid teelahkmelt. Sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika aktuaalseid probleeme Eestis* (32–64). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rämmer, A. (2008b). Tööväärtused Eestis Ida- ja Lääne-Euroopa maade võrdluses. Ainsaar, M., Kutsar, D. (toim.). *Eesti Euroopa võrdlustes* (83–100). Tallinn: EV Sotsiaalministeerium.
- Rämmer, A. (2009). Eesti koolinoorte väärtused. Sutrop, M., Valk, P., Velbaum, K.. (toim.). *Väärtused ja väärtuskasvatus valikud ja võimalused 21. sajandi Eesti ja Soome koolis* (83–117). Tartu: Tartu Ülikooli eetikakeskus.
- Rämmer, A., Titma, M. (2002). Tööorientatsioonide teisenemist mõjutavad tegurid. Titma, M. (toim.). *30- ja 50-aastaste põlvkonnad uue aastatuhande künnisel* (209–252). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saar, A. (2010). Muutused Eesti väärtushinnangutes aastail 1990–2008. Lauristin, M. (toim.). *Eesti Inimarengu Aruanne 2009* (108–114). Tallinn: SA Eesti Koostöö Kogu.
- Saar, E. (2005). Haridusteed ja hariduse tulemuslikkus. Kenkmann P., Saarniit, J. (toim.). *Põlvkonnad muutavas ajas* (162–200). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saar, E. (2011). Evaluation of Income Differences. Saar, E. (toim.). *Towards a Normal Stratification Order. Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia* (433–458). Frankfurt am Main: Peter Lang Publishers House.
- Saar, E. (2012). Võitjate põlvkonna võitjad ja kaotajad? Aarelaid-Tart, A., Kannike, A. (toim.). *Nullindate kultuur II: Põlvkondlikud pihtimused* (80–104). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saar, E., Mõttus, R. (2013). (toim.). *Higher education at a crossroad: the case of Estonia*. Frankfurt am Main: Peter Lang Publishers House.
- Saarniit, J. (1998a). Postsotsialistlike väärtuste teooria piirjooni: Eesti noorsoo longituud- ja kordusuurimuste tulemuste üldistus. Kenkmann, P., Saarniit, J. (toim.). *Longituuduurimused: kogemusi ja tulemusi* (174–198). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Saarniit, J. (1998b). Tööorientatsioonide individuaalse püsivuse analüüsi ja tõlgendamise võimalusi longituuduurimustes. Kenkmann, P., Saarniit, J. (toim.). *Longituuduurimused: kogemusi ja tulemusi* (153–173). Tartu: TÜ kirjastus.
- Saarniit, J. (2000). Väärtusteadvus ja selle muutused. *Eesti Noorsooraport: Eesti noorsoopoliitika ülevaade* (217–225). Tallinn: EV Haridusministeerium.
- Sakki, I., Menard, R., Pirttilä-Backman, A.-M. (2017). Sotsiaalsed representaatiot – yhteisön ja mielen välinen silta. Gronow, A., Kaidesoja, T. (toim.). *Ihmismielen sosiaalisuus* (104–129). Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press.
- Schuman, H., Scott, J. (1998). Generations and Collective Memories. *American Sociological Review*, 54, 359–81.
- Schwartz, M., Winkel, H. (toim.). (2016). *Eastern European Youth Cultures in a Global Context*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schwartz, S. H. (2007). Value orientations: measurement, antecedents and consequences across nations. Jowell, R., Roberts, C., Fitzgerald, R., Eva G. (toim.). *Measuring Attitudes Cross-Nationally* (169–203). Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Sztompka (1996). Looking Back: The Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break. *Communist and Post-Communist Studies*, 29 (2), 115–129.
- Sztompka, P. (2004). The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies. Alexander, J. S., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N.J., Sztompka, P. (toim.). *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley: University of California Press.
- Smith, P. B., Schwartz, S. H. (1997). Values. Berry, J. W., Kagitcibasi, C., Segall, M. H. (toim.). *Handbook of Cross-Cultural Psychology. Volume 3: Social Behavior and Applications* (77–118). London: Allyn and Bacon.
- Taagepera, R. (2003). Baltimaades valitsevad hoiakud ja korruptsioon maailma kontekstis. *Akadeemia*, 3, 601–620.
- Tart, I. (toim.). (2011). *Basic Human Values in Estonia and Baltic Sea Countries*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tart, I., Sömer, M., Lilleoja, L. (2012). Alusväärtused Eestis teise laine perioodil. Aarelaid-Tart, A., Kannike, A. (toim.). *Nullindate kultuur I: teise laine tulemine* (44–70). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Taru, M., Rämmer, A., Roosalu, T., Reiska, E. (2008). *Tallinna õppurite haridus- ja tööväärtused. Tallinna õppurite eeskujud, õpingu ja tööplaanid. Uuringu aruanne*. Tallinn: Eesti Noorsoo Instituut. http://www.eni.ee/sisu/v/eni_tallinna_noorte_vaartusuuring_aruanne.pdf (ligipääs 04.12.13)
- Titma, M. (1996). Estonia: A Country in Transition. Titma, M., Silver, B. D., Anderson, B. A. (toim.). *Estonia's transition from State Socialism: Nationalities and Society on the Eve of Independence. Part I: Social and Economic Life. Historical Context and Survey Design*, 26 (1), 44–75.
- Titma, M. (toim.). (1999). *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Titma, M. (toim.). (2001). *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. Tartu: Ülikooli Kirjastus.
- Titma, M. (toim.). (2002a). *30- ja 50-aastaste põlvkonnad uue aastatuhande künnisel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Titma, M. (2002b). Sociology – Estonia. Kaase, M., Sparschuh, V., Wenniger, A. (toim.). *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook*

- on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001), (425–436). Berlin: Social Science Information Center/IZ/Collegium Budapest.
- Titma, M., Helemäe, J. (1996). Occupational values of Estonian generations. Titma, M., Silver, B. D., Anderson, B. A. (toim.). *Estonia's transition from State Socialism: Nationalities and Society on the Eve of Independence. Part III: Social and Economic Life. International Journal of Sociology*, 26 (3), 31–52.
- Titma, M., Kenkmann, P. (1988). *Meie üliõpilaskond*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Titma, M., Rämmer, A. (2001). Elukutseväärtuste ealine dünaamika ja seda mõjutavad faktorid. Titma, M. (toim.). *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid* (181–224). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Titma, M., Soidla, I., Roots, A. (2010). Gender Differences in Intragenerational Mobility: The Case of Estonia. *European Sociological Review*, 26 (3), 337–350.
- Titma, M., Tuma, N. B. (1995). „*Paths of a generation*”: a comparative longitudinal study of young adults in the former Soviet Union. Stanford: Stanford University, Tallinn: Center for Social Research in Eastern Europe.
- Titma, M., Tuma, N. B. (2005). Human Agency in the Transition from Communism: Perspectives on the Life Course and Aging. Schaie, K. W., Elder, G. (toim.). *Historical Influences on Lives and Aging* (108–143). New York: Springer.
- Titma, M., Tuma, N. B., Roosma, K. (2003). Education as a Factor in Intergenerational Mobility in Soviet Society. *European Sociological Review* 19(3), 281–297.
- Titma, M., Tuma, N. B., Roots, A. (2007). Adolescent Agency and Adult Economic Success in a Transitional Society. *International Journal of Psychology* 42 (2), 102–109.
- Toomere, T. (2001). Väärtusorientatsioonide muutused postsotsialistlikes riikides. *Akadeemia*, 12, 2543–2561.
- Trench, B., Burchi, M., Amin, L., Cakmakci, G., Falade, B. A., Olesk, A., Polino, C. (2014). Global spread of science communication: institutions and practices across continents. Burchi, M., Trench, B. (toim.). *Routledge handbook of public communication of science and technology, 2nd Edition* (214–231). New York: Routledge.
- Tsirogianni, S. (2009). *Social Values in Context: A Study of the European Knowledge Society*. Doktoritöö. London: Institute of Social Psychology of the London School of Economics.
- Tsirogianni, S., Gaskell, G. (2011). The Role of Plurality and Context in Social Values. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 41 (4), 441–465.
- Tuma, N. B. (2009). Modeling Change. Hardy, M., Bryman, A. (toim.). *The Handbook of Data Analysis* (309–330). London: Sage.
- Täht, K., Unt, M. (2002). Soost tulenev ambivalentsus Eesti tööturul. Saar, E. (toim.). *Trepist alla ja üles: edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis* (126–144). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Unt, M. (2005). Materiaalne olukord ja selle diferentseerumine. Kenkmann P., Saarniit, J. (toim.). *Põlvkonnad muutumas ajas* (246–258). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Valentim, J. P. (toim.). (2011). *Societal approaches in social psychology*. Bern: Peter Lang.
- Van Deth, J. W., Scarbrough, E. (1995). The Concept of Values. Van Deth, J. W., Scarbrough, E. (toim.). *The impact of values* (21–47). Oxford: Oxford University Press.
- Van Dijk, T. A. (2005). *Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Van Ginneken, J. (2003). *Collective behavior and public opinion: rapid shifts in opinion and communication*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Van Ginneken, J. (2004). Social Orientations. Jansz, J., van Drunen, P. (toim.). *A Social History of Psychology* (220–244). Malden: Blackwell.
- Verkuyten, M. (2006). *The social psychology of ethnic identity*. New York: Psychology Press.
- Vihalemm, T. (2003). Eesti sidusus ja killustatus väärtuste peeglis. Vetik, R. (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2003* (68–72). Tallinn: TPÜ RASI.
- Vihalemm, T., Kalmus, V. (2008). Mental Structures in Transition Culture: Differentiating Patterns of Identities and Values in Estonia. *East European Politics and Societies*, 22, 901–927.
- Vogt, H. (2005). *Between Utopia and disillusionment: a narrative of the political transformation in Eastern Europe*. Oxford: Berghahn Books.
- Vöörmann, R. (2005). Põlvkonna sooline diferentseerumine. Kenkmann P., Saarniit, J. (toim.). *Põlvkonnad muutuvas ajas* (224–245). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wagner, W. (1998). Social Representations and Beyond – Brute Facts, Symbolic Coping and Domesticated Worlds. *Culture and Psychology*, 4, 297–329.
- Wagner, W. (2015). Representation in Action. Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G. Valsiner, J. (toim.). *Handbook of Social Representations* (12–28). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wagner, W., Duveen, G., Verma, J., Themel, M. (2000). „I have some faith and at the same time I don't believe in it” – Cognitive polyphasia and culture change. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 10, 102–314.
- Wagner, W., Hayes, N. (2005). *Everyday Discourse and Common-Sense–The Theory of Social Representations*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan Publishers.
- Wagner, W., Kello, K., Howarth, C. (2015). „Are they crazy?”: Social representations, conformism, and behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46 (10), 1295–1299.
- Wagner, W., Kello, K., Rämmer, A. (2018, ilmumas). Making social objects: The theory of social representation. Rosa, A., Valsiner, J. (toim.). *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology (2nd edition)*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Wagner, W., Kronberger, N., Seifert, F. (2002). Collective symbolic coping with new technology: Knowledge, images and public discourse. *British Journal of Social Psychology*, 41, 323–343.
- Wagner, W., Raudsepp, M., Holtz, P., Sen, R. (2017). Essence politics: Identity work and stereotyping in inter-group relations. Howarth, C., Andreouli, E. (toim.). *The Social Psychology of Everyday Politics* (49–64). London: Routledge.
- World Values Survey Association (2016). *World Values Survey*.
<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp> (ligipääs 02.05.2016).

TEISED DISSERTATSIOONITEEMALISED PUBLIKATSIOONID

- Gaskell, G., Allansdottir, A., Allum, N., Castro, P., Esmer, Y., Fischler, C., Jackson, J., Kronberger, N., Hampel, J., Mejlgaard, N., Quintanilha, A., Rämmer, A., Revuelta, G., Stares, S., Torgersen, H., Wagner, W. (2011). The 2010 Eurobarometer on the life sciences. *Nature Biotechnology*, 29 (2), 113–114.
- Gaskell, G., Stares, S., Allansdottir, A., Allum, N., Castro, P., Esmer, Y., Fischler, C., Jackson, J., Kronberger, N., Hampel, J., Mejlgaard, N., Quintanilha, A., Rämmer, A., Revuelta, G., Stoneman, P., Torgersen, H., Wagner, W. (2010). *Europeans and Biotechnology in 2010 – Winds of change?* Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Goodwin, R., Kozlova, A., Kwiatkowska, A., Luu, L. A. N., Nizharadze, G., Realo, A., Külvet, A., Rämmer, A. (2003). Social representations of HIV/AIDS in Central and Eastern Europe. *Social Science & Medicine*, 56 (7), 1373–1384.
- Kalmus, V., Kõuts-Klemm, R., Beilmann, M., Rämmer, A., Opermann, S. (2017). Long-lasting shadows of (post)communism? Generational and ethnic divides in political and civic participation in Estonia. Wallner, C., Wimmer, J., Winter, R., Oelsner, K. (toim.). *(Mis-)Understanding Political Participation* (35–56). London: Routledge Taylor & Francis Ltd.
- Landberg, M., Eckstein, K., Mikolajczyk, C., Mejias, S., Macek, P., Motti-Stefanidi, F., Enchikova, E., Guarino, A., Rämmer, A., Noack, P. (2017, ilmumas). Being both – A European and a national citizen? Comparing young people's identification with Europe and their home country across eight European countries. *European Journal of Developmental Psychology*. Eelpublitseeritud internetis. doi.org/10.1080/17405629.2017.1391087
- Raudsepp, M., Rämmer, A. (2012). Lootus, hirm ja ükskõiksus: tehnokultuuri sensitiivsed arengud eestlaste pilgu läbi. Aarelaid-Tart, A., Kannike, A. (toim.). *Nullin-date kultuur I: Teise laine tulemine* (71–99). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raudsepp, M., Rämmer, A. (2011). Uued (bio)tehnoloogiad eurooplaste tavateadvuses: Lootused ja hirmud. *Horisont*, 5, 32–37.
- Rämmer, A. (1997). Kuidas seletada üldlevinud arusaamade kujunemist. *Akadeemia*, 12, 2582–2620.
- Rämmer, A. (1998). Kuidas ühiskondlikud muutused mõjutavad sotsiaalseid representatsioone: ettekujutused ühiskonna kihistumisest. *Akadeemia*, 10, 2099–2125.
- Rämmer, A. (2001a). Investeermiskliima Lääne-Viru maakonnas ettevõtete juhtide eksperthinnangute põhjal. *Lääne-Viru ettevõtlusuuring 2001* (64–70).
- Rämmer, A. (2001b). Investeermiskliima Räpina piirkonnas: ettevõtete juhtide eksperthinnangud. *Räpina piirkonna ettevõtlusuuring* (42–46). Räpina Äriabikeskus.
- Rämmer, A. (2003a). Hinnangud Tartu maakonna investeermiskliimale. Murakas, R. (toim.). *Tartumaa ettevõtlus 2003: sotsioloogiliste uurimuste kokkuvõte* (84–95). Tartu: Tartu Maavalitsus.
- Rämmer, A. (2003b). Investeermiskliima Tartus: ettevõtete juhtide eksperthinnangud. Murakas, R. (toim.). *Tartu Ettevõtlus 2002. Sotsioloogiliste uurimuste kokkuvõte* (68–76). Tartu: Tartu Linnavalitsus.
- Rämmer, A. (2005a). Soolisi ja rahvuslikke erinevusi kahe kümnendi Eesti koolilõpetajate tööväärtustes. Kenkmann, P., Saarniit, J. (koost.). *Põlvkonnad muutuvad*

- ajas. Noorsoo- ja haridussotsioloogide töid aastatest 1975-2001* (45–81). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rämmer, A. (2005b). Towards Understanding of Value Orientations: The Case of Estonian Youth. Helve, H. (toim.). *Mixed Methods in Youth Research* (102–120). Tampere: Finnish Youth Reseach Network.
- Rämmer, A. (2006a). Naiste võim tulekul? *Haridus*, 5–6, 9–12.
- Rämmer, A. (2006b). Tartu ettevõtete juhtide hinnangud investeerimiskliimale. Murakas, R. (toim.). *Tartu ettevõtlus 2006. Sotsioloogiliste uurimuste kokkuvõte* (84–91). Tartu: Tartu Ülikool.
- Rämmer, A. (2008a). Teel tagasi Läände: eestlaste hoiakud ja väärtused post-sovjetlikul ajastul. Rämmer, A. (toim.). *Vaateid teelahkmelt. Sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika aktuaalseid probleeme Eestis* (32–64). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rämmer, A. (2008b). Tööväärtused Eestis Ida- ja Lääne-Euroopa maade võrdluses. Ainsaar, M., Kutsar, D. (toim.). *Eesti Euroopa võrdlustes* (83–100). Tallinn: EV Sotsiaalministeerium.
- Rämmer, A. (toim.). (2008c). *Vaateid teelahkmelt. Sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika aktuaalseid probleeme Eestis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rämmer, A. (2009). Eesti koolinoorte väärtused. Sutrop, M., Valk, P., Velbaum, K. (toim.). *Väärtused ja väärtuskasvatus valikud ja võimalused 21. sajandi Eesti ja Soome koolis* (83–117). Tartu: Tartu Ülikooli eetikakeskus.
- Rämmer, A. (2011a). Tartu ettevõtete juhtide arusaamad investeerimiskliimast. Dsiss, H., Eiche, I.-E., Leppik, Ü., Lille, R., Lutter, K., Merilain, M., Murakas, R., Nestor, A., Rämmer, A., Veski, L. *Tartu ettevõtlus Sotsioloogilise uuringu kokkuvõte* (110–122). Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rämmer, A. (2013). Tööväärtused töö ja pereelu ühendajana. Espenberg, K., Ainsaar, M., Kasearu, K., Lilleoja, L., Nahkur, O., Roots, A., Rämmer, A. (toim.). *Vähemusrahvustest inimeste töö- ja pereelu ühitamise võimaluste analüüs* (78–87). Tartu: Tartu Ülikooli sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika Instituut.
- Rämmer, A., Titma, M. (2002). Tööorientatsioonide teisenemist mõjutavad tegurid. Titma, M. (toim.). *30- ja 50-aastaste põlvkonnad uue aastatuhande künnisel* (209–252). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Taru, M., Rämmer, A., Roosalu, T., Reiska, E. (2008). *Tallinna õppurite haridus- ja tööväärtused. Tallinna õppurite eeskujud, õpingu ja tööplaanid. Uuringu aruanne*. Tallinn: Eesti Noorsoo Instituut. http://www.eni.ee/sisu/v/eni_tallinna_noorte_vaartusuuring_aruanne.pdf (04.12.13)
- Titma, M., Rämmer, A. (2001). Elukutseväärtuste ealine dünaamika ja seda mõjutavad faktorid. Titma, M. (toim.). *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid* (181–224). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Tulviste, T., Kall, K., Rämmer, A. (2017). Value Priorities of Younger and Older Adults in Seven European Countries. *Social Indicators Research*. 133 (3), 931–942.
- Wagner, W., Kello, K., Rämmer, A. (2018, ilmumas). Making social objects: The theory of social representation. Rosa, A., Valsiner, J. (toim.). *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology (2nd edition)*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

LISATABELID JA -JONISED

Lisatabel 1. Poliitika tähtsus inimeste elus, %

	1990	1996	1999	2008	2011
Kogu Eesti	42	28	21	23	29
N	412	286	203	348	449
Eestlased	46*	25*	24*	26*	31*
N	285	151	161	272	324
Eestivenelased	34*	32*	14*	16*	25*
N	127	135	42	76	125

„Kui tähtis on teie elus poliitika?“ („Väga tähtis + Küllaltki tähtis“)

Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 2. Seaduskuulekus (erinevate seadusrikkumiste hukkamõist, %)

	Aasta	Kogu Eesti	N	Eestlased	N	Eestivenelased	N
Põhjendamatu pretendeerimine riiklikule abirahale.	1990	93	893	92	536	94	357
	1996	95	916	97*	563	90*	353
	1999	90	854	93*	624	81*	230
	2008	93	1375	93	947	94	428
	2011	85	1292	85	889	83	403
Ühiskondlikus transpordis piletitä sõit.	1990	94	939	94	581	94	358
	1996	88	869	94*	556	78*	313
	1999	—	—	—	—	—	—
	2008	93	1392	96*	998	86*	393
	2011	89	1362	93*	967	81*	395
Võimaluse korral maksude maksmisest hoidumine.	1990	96	949	96	591	95	358
	1996	83	817	88*	516	75*	301
	1999	88	851	90*	616	81*	235
	2008	95	1408	96*	986	92*	422
	2011	92	1416	95*	993	87*	423

„Palun öelge iga väite kohta, kui võrd õigustatuks võib seda pidada. Kasutage skaalat, kus „10“ tähendab, et see on alati õigustatud, ja „1“ tähendab, et see pole kunagi õigustatud“ (Summeeritud hinnangud 1–6).

Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 3. Suhtumine individuaalsesse saavutuslikkusesse, %

	Aasta	Kogu Eesti	N	Eestlased	N	Eestivenelased	N
Inimesed peaksid kandma rohkem vastutust oma toimetuleku kindlustamisel (vs. riik peaks kandma rohkem vastutust inimeste toimetuleku kindlustamisel).	1990	65	640	77*	467	47*	173
	1996	36	366	37	217	35	149
	1999	57	556	63*	425	44*	131
	2008	70	1058	76*	791	56*	268
	2011	35	498	41*	410	21*	88
Sissetulekuerinevust tuleks veelgi suurendada, et soodustada eraalgatust (vs. sissetulekuid tuleks võrdsemalt jaotada).	1990	91	873	94*	566	85*	307
	1996	66	659	56*	324	80*	335
	1999	84	801	85	561	83	240
	2008	70	1063	70	728	70	335
	2011	37	512	39*	401	23*	111

„Nüüd ma paluksin Teil avaldada arvamust mitmete vaidlusküsimuste kohta. Kuidas Te paigutaksite oma vaated sellele skaalale, kui „1“ tähendab, et nõustute täielikult väitega vasakul, ja „10“ tähendab, et Te nõustute täielikult väitega paremal?“ (Summeeritud hinnangud 1–6).

Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 4. Suhtumine individuaalsesse võistluslikkusesse, %

Aasta	Kogu Eesti	N	Eestlased	N	Eesti-venelased	N
1990	92	887	95*	572	88*	315
1996	93	923	95	547	91	376
1999	80	759	83*	558	71*	201
2008	88	1313	91*	939	80*	374
2011	88	1349	92*	958	80*	391
1990	75	734	83*	508	63*	226
1996	80	810	84*	500	75*	310
1999	–	–	–	–	–	–
2008	–	–	–	–	–	–
2011	68	1033	68	710	66	323

Konkurents on hea, kuna stimuleerib inimesi rohkem töötama ja kasutama uusi ideid (vs. konkurents on kahjulik, kuna toob välja inimeste halvimaad küljed).

Aja jooksul toob tubli töö tavaliselt ka parema elujärje (vs. edukus sõltub rohkem õnnest ja tutvustest).

„Nüüd ma paluksin Teil avaldada arvamust mitmete vaidlusküsimuste kohta. Kuidas Te paigutaksite oma vaated sellele skaalale, kui „1“ tähendab, et nõustute täielikult väitega vasakul, ja „10“ tähendab, et Te nõustute täielikult väitega paremal?“ (Summeeritud hinnangud 1–6).
Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 5. Üldistatud usaldus (enamikku inimesi võib usaldada, %)

Aasta	Kogu Eesti	N	Eestlased	N	Eestivenelased	N
1990	28	278	32*	196	21*	82
1996	21	215	22	124	22	91
1999	22	224	25*	177	15*	47
2008	32	482	36*	374	24*	108
2011	39	590	43*	439	31*	151

„Kas Te võiksite üldiselt väita, et enamikku inimesi võib usaldada, või arvate, et inimestega suhtlemisel ei tohiks olla liiga usaldav?“

Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 6. Eri sotsiaalsetest normidest kõrvale kalduvate käitumiste aktsepteerimine, %

	Aasta	Kogu Eesti	N	Eestlased	N	Eesti-venelased	N
Abielulahutus	1990	73	722	70*	424	79*	298
	1996	80	787	78	456	81	331
	1999	68	638	65*	417	76*	221
	2008	71	1054	69*	709	76*	348
	2011	77	1185	77	805	78	380
Abort	1990	63	621	57*	349	72*	272
	1996	66	637	65	368	68	269
	1999	54	483	49*	305	64*	178
	2008	51	754	48*	490	59*	264
	2011	58	886	56*	587	61*	299
Homoseksualism	1990	13	131	14	85	12	46
	1996	22	205	27*	144	16*	61
	1999	29	265	29	179	31	86
	2008	20	302	22*	229	16*	74
	2011	28	427	36*	333	21*	94
Prostitutsioon	1990	22	218	23	143	20	75
	1996	22	214	23	134	21	80
	1999	–	–	–	–	–	–
	2008	15	258	13*	148	21*	110
	2011	21	324	21	222	21	102

„Palun öelge iga väite kohta, kuivõrd õigustatuks võib seda pidada. Kasutage skaalat, kus „10“ tähendab, et see on alati õigustatud, ja „1“ tähendab, et see pole kunagi õigustatud“. (Summeeritud hinnangud 5–10).

Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 7. Tõrjuvad hoiakud vähemusrühmade suhtes, keda endale naabriks ei soovita, %

	Aasta	Kogu Eesti	N	Eestlased	N	Eesti-venelased	N
Immigrandid /võõrtöölised	1990	17	172	26*	163	2*	9
	1996	19	194	29*	173	5*	21
	1999	21	208	26*	177	10*	31
	2008	31	465	34*	346	25*	119
	2011	38	581	41*	430	31*	151
Moslemid	1990	21	208	25*	154	14*	54
	1996	23	235	30*	183	13*	52
	1999	22	221	25*	171	16*	50
	2008	33	488	36*	371	24*	116
	2011	–	–	–	–	–	–

„Selles loetelus on esindatud erinevad inimgrupid. Palun valige välja need grupid, kelle naabruses Te ei sooviks elada“.

Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 8. Tööväärtused 1990–2011 (töökoha juures olulisteks peetavad aspektid, %)

		1990	1996	1999	2008	2011
Hea töötasu	Kogu Eesti	86	89	89	94	93
	N	867	910	890	1427	1408
	Eestlased	87	87*	87*	94	92
	N	540	524	609	980	953
	Eestivenelased	84	92*	92*	94	93
	N	327	386	281	447	455
Kindel töökoht, kus pole muret seda kaotada	Kogu Eesti	–	76	–	–	69
	N		778	–	–	1061
	Eestlased	–	77	–	–	67*
	N		465	–	–	701
	Eestivenelased	–	75	–	–	74*
	N		313	–	–	360
Head võimalused edutamiseks	Kogu Eesti	12	–	27	–	–
	N	124	–	281	–	–
	Eestlased	11	–	26	–	–
	N	68	–	192	–	–
	Eestivenelased	14	–	28	–	–
	N	56	–	89	–	–
Sobiv tööaeg	Kogu Eesti	58	–	56	74	64
	N	589	–	564	1124	966
	Eestlased	66*	–	61*	76*	67*
	N	408	–	424	789	701
	Eestivenelased	47*	–	46*	71*	54*
	N	181	–	140	335	265

		1990	1996	1999	2008	2011
Huvitav töö	Kogu Eesti	68	77	65	83	68
	N	688	786	664	1262	1021
	Eestlased	72*	82*	68*	84*	74*
	N	446	491	479	883	767
	Eestivenelased	63*	70*	60*	79*	52*
	N	242	295	185	379	254
Võimetekohane töö	Kogu Eesti	54	67	55	72	56
	N	549	680	548	1086	862
	Eestlased	66*	72*	61*	75*	64*
	N	407	434	423	772	666
	Eestivenelased	37*	59*	41*	66*	40*
	N	142	246	125	314	196
Töö, kus Te tunnete, et suudate saavutada midagi	Kogu Eesti	42	55	45	61	44
	N	428	560	455	938	666
	Eestlased	50*	67*	51*	61	49*
	N	311	401	359	648	510
	Eestivenelased	30*	38*	31*	60	32*
	N	117	159	96	290	156
Ühiskonnale vajalik töö	Kogu Eesti	36	–	27	39	–
	N	365	–	270	573	–
	Eestlased	33*	–	25*	37*	–
	N	204	–	174	370	–
	Eestivenelased	42*	–	32*	44*	–
	N	161	–	96	203	–
Üldiselt inimeste poolt hinnatud ja austatud töö	Kogu Eesti	38	37	32	–	26
	N	382	375	319	–	389
	Eestlased	37	30*	32	–	24
	N	228	183	225	–	252
	Eestivenelased	40	46*	31	–	28
	N	154	192	94	–	137
Suhtlemine inimestega	Kogu Eesti	57	–	44	57	–
	N	576	–	445	848	–
	Eestlased	56	–	44	58	–
	N	348	–	311	600	–
	Eestivenelased	59	–	44	54	–
	N	228	–	134	248	–

„Siin on loetelu omadustest, mida inimesed peavad tähtsaks töökoha hindamisel. Kas Te võiksite öelda, millised neist on Teile isiklikult tähtsad?“

Allikas: Euroopa ja Maailma väärtuste uuringud, autori arvutused.

* $p < 0,05$ (Crameri V)

Lisatabel 9. Muutused hea töötasu väärtustamises 1983–2004, %

	Hinnangute tõus	Hinnangute stabiilsus	Hinnangute langus	Hinnangud 2004
Väga tähtis	36,7	24,6	–	61,3
Üsna tähtis	2,9	23,7	10,2	36,9
Mitte eriti tähtis	0,0	0,3	1,4	1,7
Tähtsusetu	–	0,0	0,1	0,1
Kokku	39,6	48,6	11,8	100
N	537	660	160	1357

„Millistele nõuetele peaks Teie arvates vastama töö?“ „Töö peaks tagama hea teenistuse“ Hinnangud mõõdeti skaalal 1(tähtsusetu nõue) kuni 4 (väga tähtis nõue).
Allikas: Põlvkonna Eluteede longituuduuring, autori arvutused.

Lisatabel 10. Muutused rahuliku tuleviku kindlustamise väärtustamises 1983–2004, %

	Hinnangute tõus	Hinnangute stabiilsus	Hinnangute langus	Hinnangud 2004
Väga tähtis	35,3	19,5	–	54,8
Üsna tähtis	7,6	22,4	11,3	41,3
Mitte eriti tähtis	0,2	1,2	2,1	3,5
Tähtsusetu	–	0,0	0,4	0,4
Kokku	43,1	43,2	13,8	100
N	585	588	188	1361

„Millistele nõuetele peaks Teie arvates vastama töö?“ „Töö peaks võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu“ Hinnangud mõõdeti skaalal 1 (tähtsusetu nõue) kuni 4 (väga tähtis nõue).

Allikas: Põlvkonna Eluteede longituuduuring, autori arvutused.

Lisatabel 11. Hea teenistuse võimaluste väärtustamise muutusi prognoosivad tunnused (multinoomne regressioon, baaskategooria: hinnangute stabiilsus)

	Hinnangute langus	Hinnangute tõus
Sugu		
Mees (võrdlus: naine)	-0,01	-0,48***
Ankeedi keel		
Vene (võrdlus: eesti)	-0,90**	0,55***
Ühiskondlike ülesannete olemasolu keskhariduse omandamisel (1983)		
Regulaarsed ühiskondlikud ülesanded (võrdlus: ei ole ülesandeid) (1983)	-0,65***	-0,29
Omandatud haridus		
Kõrgharidus (võrdlus: keskharidus)	0,24	0,09
Õppeedukus keskkooli lõpuklassis (1983)		
Kuni 4,0 (võrdlus: 4,01 kuni 4,50)	-0,21	0,23
4,51 kuni 5,00 (võrdlus: 4,01 kuni 4,50)	-1,06***	-0,18
Kavatsus end pärast keskhariduse omandamist materiaalselt kindlustada (1983)		
Ei ole üldse plaanis (võrdlus: tulevikus)	-0,25	0,55**
Kohe pärast hariduse omandamist (võrdlus: tulevikus)	0,51***	-0,01
Informeeritus kutsetöö eest saadavatest tasudest ja soodustustest keskkooli lõpuklassis (1983)		
Hea (võrdlus: halb)	0,21	0,36***
Keskkooli lõpuklassis (1983) oli õppimise eesmärk ...		
... elus paremini hakkama saamine (võrdlus: ei olnud)	-0,15	0,52***

„Millistele nõuetele peaks Teie arvates vastama töö?“ „Töö peaks: tagama hea teenistuse.“ Hinnangud mõõdeti skaalal 1 (tähtsusetu nõue) kuni 4 (väga tähtis nõue).

Allikas: Põlvkonna Eluteede longituuduuring, autori arvutused.

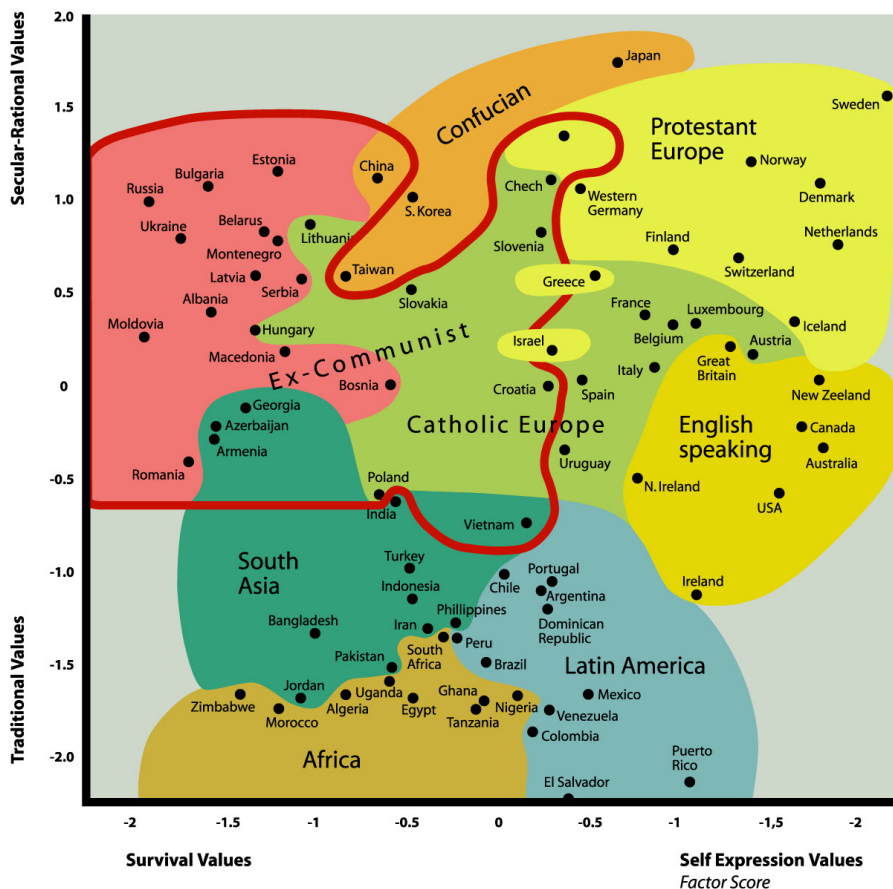
N = 1357; Nagelkerke 0,086

*** p < 0,01; ** p < 0,05; * p < 0,10

Lisatabel 12. Kindla töökoha olemasolu kindlustamise väärtustamise muutusi prognoosivad tunnused (multinoomne regressioon, baaskategooria: hinnangute stabiilsus)

	Hinnangute langus	Hinnangute tõus
Sugu		
Mees (võrdlus: naine)	0,15	0,18
Ankeedi keel		
Vene (võrdlus: eesti)	-1,28**	0,78***
Omandatud haridus		
Kõrgharidus (võrdlus: keskharidus)	0,48*	0,24
Kooli esitatavate nõudmiste vastuvaidlematu täitmine keskkooli lõpuklassis (1983)		
Nõustumine (võrdlus: mittenõustumine)	-0,26	0,38**
Hinnangud oma võimetele reaalinetes võrreldes eakaaslastega keskkooli lõpuklassis (1983)		
Alla keskmise (võrdlus: keskmine)	0,45	0,03
Üle keskmise (võrdlus: keskmine)	0,63***	0,00
Töötuse kogemus teisel siirdeperioodil		
Oli töötu (võrdlus: ei olnud)	0,89***	0,10
Elukoha muutus radikaalsete reformide ajal		
Kolis (võrdlus: ei kolinud)	0,19	-0,42***
Hinnangud oma edukusele võrreldes eakaaslastega neljandal siirdeperioodil		
Töoteel on läinud paremini (võrdlus: on läinud kehvemini)	-0,50	0,58***
Perekonnaelus on läinud kehvemini (võrdlus: on läinud paremini)	0,19	0,50***
Isiklike tutvusvõrgustike tihedus keskkooli lõpuklassis (1983)		
Väike (võrdlus: suur)	-0,72**	0,25
Kavatsus end pärast keskhariduse omandamist materiaalselt kindlustada (1983)		
Ei ole üldse plaanis (võrdlus: tulevikus)	0,09	0,78**
Kohe pärast hariduse omandamist (võrdlus: tulevikus)	0,03	-0,03
Keskkooli lõpuklassis (1983) oli õppimise eesmärk saavutada parem materiaalne kindlustatus (võrdlus: ei olnud)	0,04	-0,36**
Hinnang oma elu edukusele radikaalsete reformide ajal:		
väga edukas (võrdlus: küllaltki edukas)	0,52	0,15
ebaedukas (võrdlus: küllaltki edukas)	0,33	0,58***

	Hinnangute langus	Hinnangute tõus
Hinnangud oma väljavaadetele saada neljandal siirdeperioodil eakaaslastest paremat tööd		
Paremad (võrdlus: halvemad)	0,69**	0,09
Perekonnas omaks võetud normide järgimine igapäevaelus neljandal siirdeperioodil		
Järgib (võrdlus: ei järgi)	1,37***	0,29
„Millistele nõuetele peaks Teie arvates vastama töö?“ „Töö peaks võimaldama rahulikku ja kindlustatud elu“. Hinnangud mõõdeti skaalal 1 (tähtsusetu nõue) kuni 4 (väga tähtis nõue).		
Allikas: Põlvkonna Eluteede longituuduuring, autori arvutused.		
N = 1361; Nagelkerke 0,152		
*** p < 0,01; ** p < 0,05; * p < 0,10		



Lisajoonis 1. Maailma väärtuste kaart 1996 (allikas: Maailma väärtuste uuring, http://www.worldvaluessurvey.org/images/Cultural_map_WVS4_1996.jpg, 23.07.2015)

SUMMARY IN ENGLISH

Changes in the social cognition in the context of Estonian transformation society

This dissertation supplements the hitherto published research approaches to social cognition and transition studies in the post-communist societies. I believe that traumatic experiences that accompany fast social rearrangements during transitions affect, to a lesser or greater degree, all people and contribute to the reorganisation of their attitudes, values and social representations. An analysis of the interpretation of serious changes makes it possible to study society's reactions to large-scale social changes. I believe that large-scale social cognition mechanisms can be explained on the basis of society members' reactions to social changes.

The fall of communist rule challenged not only society members' habitual everyday routines but also the consensual interpretations that justify them. Sztompka (2004) characterised the cultural context of the interpretation of such social changes in terms of the parallel existence of old and new interpretations (values and attitudes representing the old and new cultures). I use the term transition culture to designate the simultaneous coexistence of the interpretations that were shaped under the influence of the old communist regime with those representing new, incompatible knowledge of the functioning of a democratic and capitalist society as a transition culture. I treat these interpretations as cultural templates (Kennedy 2002; Sztompka 2004) and social representations (Moscovici 1984, 2000).

The objective of my dissertation is to analyse how societal changes were reflected in the cultural templates that were formed in the context of the Estonian transitional society, and to explain the ways societal changes were manifested in those cultural templates and social representations as expressions of political and work values, and of scientific culture.

My dissertation focuses on the various aspects and levels of transition that reflect the creation of new political institutions, and the implementation of economic reforms and subsequent cultural adaptation to them. I employ Offe's (1991) triple-structured post-communist transition approach. He indicated that changes in the three central domains occurred at different speeds. The rearrangement of political institutions was fastest, economic reforms took longer, and Offe anticipated that it would take generations to complete cultural adjustment. I did not limit my analyses to the transition period, which would limit analyses to the short-term consequences of political and economic rearrangements. Instead, I took into consideration the larger period of social transformation, which allowed for the analyses of subsequent adaptation to cultural changes over a longer time span. I used the six-phase periodisation of transition and transformation processes proposed by Marju Lauristin and Peeter Vihalemm (2009, 2017). In their approach, the transition covered four periods

of political and economic rearrangements, from 1988 to 2004. The subsequent social transformation was comprised of two adaptation periods between 2005 and 2011. The analysis of the changes in the social cognition on such a large scale is a unique contribution of my dissertation.

I define social cognition as the collective process of making sense of socially relevant issues that comprise a whole society or large segments of it. In order to explain reactions to different levels of transition, I combined sociological and social psychological theories. To characterise processes at the societal and collective (macro) levels, I employed, besides the concept of social cognition, the notions of transition, social transformation, transition culture and scientific culture. In order to relate individual-level measured attitudes and values to macro-level processes, I applied the concepts of cultural templates, social representations and ideology. I compared these concepts at the meta-level and gauged their suitability for the characterisation of changes in social cognition. There were some overlaps between different conceptions that helped to explain social cognition mechanisms from different viewpoints. While cultural templates were employed to characterise interpretation mechanisms of traumatic sequence (Sztompka 2004), social representations (Moscovici 2004) were useful for the explanation of their transformation. Both transition culture and cognitive polyphasia refer to situations where individuals and groups are guided by different and even contradictory knowledge that has evolved from different histories.

My dissertation is based on four articles. I empirically analyse three topics: political values (**Study I**), work values (**Studies II and III**) and scientific culture (**Study IV**). In addition to synoptic analyses at the country level, I also point out some of the characteristic positions of ethnic Estonians and Estonian Russians.

The largest part of my analyses focuses on work values (**Studies II and III**). These analyses are based on the data of longitudinal Paths of Generation studies (Titma and Tuma 1995). In order to compare gender differences in work values, I conducted independent sample t-tests separately in two sub-samples (with and without higher education). I also calculated the dynamics of work values for the whole transition period (**Study II**). I carried out multinomial regression analysis in order to determine the factors that could predict systematic gendered changes in two work values (assessment of steady self-improvement and assessment of opportunities to use one's abilities) among women in the transition period (**Study III**). In order to determine factors that could predict changes in the dominant work values that reflect the dominant feeling of insecurity in the course of the transition (opportunities to earn high incomes and have job security). I carried out two additional multinomial regression analyses. In order to provide a representative country-level overview and to compare ethnic Estonians' preferences with those of Estonian Russians, I calculated country-level percentages of work values based on European Value Study and World Value Survey data.

My analyses of political attitudes and values cover the period from 1990 to 2011. In **Study I**, I employed European Value Study and World Value Survey data to analyse them after radical economic reforms at the country level. I compared the ratings of ethnic Estonians with those of Estonian Russians as well. However, in order to provide a wider comparison, I also calculated comparative percentages for the previous and subsequent periods.

I used qualitative content analysis to explain the formation of social representations of human cloning in **Study IV**. In order to analyse Estonia's scientific culture, I used Eurobarometer Special Survey data to calculate attitude percentages.

In the next sections, I present the main results of the dissertation organised by research questions.

I Political values: In which transformation periods did major shifts in political values occur?

The importance of politics was at its highest in the first transition period, fell after radical economic reforms and rose again after the end of the transition. Being law-abiding was high during all observed periods of transformation. Ethnic Estonians were more law-abiding than Estonian Russians; the ethnic differences were least in the first and last transformation periods.

The rating of individual achievement diminished after radical reforms in the early 1990s and again after the global economic crisis in 2008. In the aftermath of both shocking events, support for individual responsibility decreased sharply, which made room for the rise in expectations regarding government responsibility. The same pattern emerged in terms of approval of income differences, as reduced support led to an increase in the number of those who were convinced that incomes should be more equal. During all transformation periods, ethnic Estonians rated individual responsibility for coping higher than Estonian Russians did. Individual competition was highly valued in all periods of the transformation, and again ethnic Estonians' assessments were higher than those of Estonian Russians. Although the belief that hard work in the long run usually brings about a better life was much more popular among ethnic Estonians at the beginning of the transition, its support increased, after pervasive political and economic reforms, among Estonian Russians as well. However, after the global economic crisis, support for that opinion diminished steeply among the representatives of both nations and notable ethnic differences did not appear.

Generalised trust was low in the last years under the Soviet rule and decreased throughout the whole transition, but increased during the following transformation periods. To generalise, ethnic Estonians mostly tended to trust others more than Estonian Russians did. Only in the aftermath of radical reforms, when trust was lowest, no differences between ethnicities emerged.

The acceptance of deviant behaviour increased after radical reforms and after the global economic crisis as well. Attitudes toward divorce and abortion, which were also legal in the Soviet period, were much more favourable (especially among Estonian Russians) than toward homosexuality and

prostitution, which were criminalised under communist rule. Tolerance of divorce and abortion were lowest at the end of the transition period. Acceptance of homosexuality rose both after the radical reforms and after the global economic crisis. Ethnic Estonians' attitudes toward homosexuality were somewhat more favourable than those of Estonian Russians. I assume that the increasing tolerance of homosexuality and prostitution during the transformation indicates a wider recognition of self-expression values in society.

Estonian Russians, as members of an ethnic minority, expressed higher tolerance than ethnic Estonians did towards immigrants and Muslims at the beginning of the transition, and the largest inter-ethnic differences emerged in the early periods of the transition. Intolerance to immigrants and Muslims increased after the transition, and especially large changes occurred in the attitudes of Estonian Russians.

II Work values: What were the dynamics of work values in the transformation period and which factors predicted the formation of work values in the transition period?

Changes in the hierarchies of work values during the observed transformation periods reflected retrograde movement to simultaneously occurring cultural changes in the Western European and North American welfare societies, which consisted of an increase in the importance of self-expression values. The rising importance of material values and diminishing importance of self-expression values during the transition period can be considered to reflect individualistic pragmatism (Saarniit 2000), which was manifested in the dominance of instrumental work values.

The opportunity to earn high incomes was the highest rated aspect of work values. Another important facet of work values was job security. I explain these high ratings on the basis of the scarcity hypothesis. The importance of expressive work values varied in each transformation period; they were highly rated during the fifth transformation period, when the overall living standard rose notably. Ethnic Estonians rated self-expression values higher than Estonian Russians did during all periods.

The importance of social work values diminished during the transition, but their importance rose in the course of the subsequent rise in the living standard. The importance of the reputation of a job was lowest after the global economic crisis. In general, Estonian Russians rated the reputation of a job and a job's utility for society higher than ethnic Estonians did.

A longitudinal analysis of the "winners' generation", which made it possible to study the formation of value judgements at the level of the same individuals, is a unique aspect of my dissertation. That type of study, with the same respondents participating in different stages of data collection across different transition periods, is very uncommon. I applied multinomial regression analysis to ascertain the factors that predicted the formation of value judgements by the end of the transition period at the individual level. High income and job security were permanently and highly rated values from the beginning of the transition.

Changes in the assessment of high income by the end of the transition were predicted by ethnicity, gender and social activity during the acquisition of secondary education, academic achievement, future plans and educational values. Changes in the assessment of job security were predicted by education, ethnicity and conformism during the acquisition of secondary education, and by abilities in sciences, future plans, educational values and social capital. Some indicators of success in the transition predicted the likelihood of changes in the assessment of job security as well.

The analyses of longitudinal data revealed that respondents who attained higher education tended to rate self-expression values high, and less educated respondents rated instrumental work values high. Women systematically evaluated opportunities to socialise with colleagues at work higher than men did during the whole transformation period.

During the transition, women increasingly valued steady self-improvement and opportunities to use their abilities, which led to the deepening of gender differences. Multinomial regression analysis revealed that changes in the assessment of steady self-improvement among women by the end of the transition period were predicted by academic achievement during the acquisition of secondary education, acquired education level, orientation to vocational self-improvement in adolescence and conformity to family norms before the radical economic reforms. Changes in the assessment of opportunities to use their abilities at work among women in the same period were predicted by ethnicity, academic achievement during the acquisition of secondary education, quality of secondary education acquired and involvement in the industry or service sectors rather than in education by the end of transition.

III Scientific culture: How central is the role of science and technology in social representations that are dominant in society?

The results of the Eurobarometer surveys (Gaskell et al 2010) conducted after the transition showed that Estonian citizens had a high level of technological optimism and belief in scientific progress. The majority of them approved of the scientific process and the development of technology and were convinced that technological development would improve the quality of life of the next generations. Similarly to their Baltic neighbours and other Eastern Europeans, they tended to resist changes in lifestyle in response to climate change; instead, they favoured economic growth as a solution to all problems.

Estonians were optimistic about new biotechnologies, which were seen as potential sources of improvement in material life quality. They tended to favour pro-biobank attitudes and were less worried than other Europeans about the safety of biotechnology, which was due to the Estonian Genome project being extensively promoted in the Estonian media. Support for medical (red) biotechnologies was stronger than for agricultural (green) biotechnologies. That discrepancy can be explained on the basis of perceived naturalness. Agriculture was perceived as part of nature, where crops grow in natural conditions and human intervention (fertilization and weed extermination) should be minimal.

The dominant pragmatism was also reflected in views about the principles of governance and patterns of trust in biotechnology actors. That was revealed in the prioritisation of scientific delegation (decisions based on expert opinions and scientific evidence) as the dominant science and technology regulatory principle. Estonians tended to delegate responsibility for the public interest to specialists, as they preferred self-regulation (medical doctors, researchers, different universities and hospitals) to external regulation (ethics committees and national data protection authorities).

Some expressions of the appropriation of science and technology in the Estonian public scientific culture represented views about science that were common in industrial societies, and others in post-industrial societies, according to the model presented by Durant's research team (2001). From the viewpoint of post-industrial society, scientific knowledge was taken for granted and was widely distributed in society. But consistent with the alternative viewpoint, expected profits from the development of science and technology outweighed possible problems and losses.

In the formation of a new social representation regarding mammal cloning, moral and ethical arguments were the most powerful. The determining factors in the formation of a new representation depended on the thoroughness and scientific expertise that distinguished the position of "inside experts" (geneticists doing research), "outside experts" (lawyers and doctors) and "non-experts". Each of these groups expressed specific viewpoints or representations of cloning that reflected their knowledge, positions and interests.

IV Transition culture: In what form was transition culture reflected in the interpretation of changes in the different domains?

The interpretation of social changes was based on the pre-existing knowledge of individuals and groups. The formation of cultural templates and social representations among ethnic Estonians and Estonian Russians was determined by different historical experiences and media discourses. Adaptation to the new cultural environment was easier for ethnic Estonians due to their more relevant symbolic resources (memories of the pre-war society associated with prospective ways of life in the changed environment, foreign language skills and preserved contacts with the West). Members of the Russian community (which was made up mostly of immigrants and their descendants) did not have such resources at their disposal. Their preference for survival values was reflected in the lower generalised trust and weaker endorsement of self-expression values.

The analyses revealed that the Estonian transition culture can be characterised as a mixed mosaic cultural space. Different values changed at different speeds. The prospect of earning a lot of money at work, representing the dominant feeling of material uncertainty, was the highest assessed goal of work during the whole observed transformation period. The rating of expressive work values was not only lower, but changed in every transformation period. Societal changes that influenced the everyday lives of many evoked inertia of different

lengths in several value judgements, which were manifested in the clearest form in changes in the rating of individual achievement. Traumatic experiences were not restricted to the impact of transition-period radical economic reforms, which affected the lives of many, because the global economic crisis of 2008 had a similar effect on values.

Several values of ethnic Estonians and Estonian Russians converged during the observed transformation periods. Important factors that affected coping with transition in different spheres of private and social lives were education and gender. Higher education gave an advantage, and men coped better than women. The most successful group during the transition were men with higher education.

PUBLIKATSIOONID

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Andu Rämmer
Kodakondsus: Eesti
Aadress: TÜ ühiskonnateaduste instituut, Lossi 36, 51003 Tartu
E-post: andu.rammer@ut.ee

Haridus

2000–2017 doktoriõpe (sotsioloogia), Tartu Ülikool
1994–1998 MSc (psühholoogia), Tartu Ülikool
1990–1994 BA (psühholoogia), Tartu Ülikool

Keeleoskus eesti keel (emakeel), inglise keel (kesktase), vene keel (kesktase), hispaania keel (algtase)

Teenistuskäik

2009–2017 sotsioloogia lektor (1,0), Tartu Ülikool
2005–2009 sotsioloogia lektor (0,5), Tartu Ülikool
2000–2005 sotsioloogia teadur (0,5), Tartu Ülikool
1995–2009 projektijuht, Eesti Sotsiaalteaduslik Andmearhiiv

Peamised uurimisvaldkonnad

Väärtused, hoiakud, sotsiaalne tunnetus, sotsiaalsed representatsioonid, üldlevinud arusaamade kujunemine, uute tehnoloogiate omaksvõtt avalikkuses ja sotsiaalteaduslike andmete arhiveerimine. Põhjalikumalt olen uurinud noorte haridus- ja tööväärtuseid ning soolisi erinevusi väärtushinnangutes ja noorsootöö problemaatikat.

Teadusadministratiivne tegevus ja kuulumine erialastesse organisatsioonidesse

2007–2008 European Sociological Association (ESA)
2005–2007 Youth Research and Information Expert, Council of Europe (CoE)
2005–2006 European Association for Survey Research (EASR)
2004 Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna nõukogu liige
2000–2009 International Association for Social Science Information Service & Technology (IASSIST)
1997–2017 Eesti Sotsioloogide Liit (ESL)

Erialane enesetäiendus

2000–2005 Nordic-Baltic Youth Research Doctoral School Program and Network

CURRICULUM VITAE

Name: Andu Rämmer
Citizenship: Estonian
Address: Institute of Social Studies, University of Tartu, Lossi 36,
51003 Tartu
E-mail: andu.rammer@ut.ee

Education:
2000–2017 PhD studies (sociology) University of Tartu
1994–1998 MSc (psychology) University of Tartu
1990–1994 BA (psychology) University of Tartu

Language skills: Estonian (native), English (intermediate), Russian
(intermediate), Spanish (basics)

Professional employment:
2009–2017 Lecturer of sociology (1.0) University of Tartu
2005–2009 Lecturer of sociology (0.5) University of Tartu
2000–2005 Researcher of sociology (0.5) University of Tartu
1995–2009 Project Manager, Estonian Social Science Data Archive

Main research areas:
Values, attitudes, social cognition, social representations, formation of wide-spread beliefs, public understanding of science, and archiving of social science data. My research focuses largely on educational and work values of young people and gender differences and problems of youth work.

Scientific-administrative activities and membership in professional organisations:
2007–2008 European Sociological Association (ESA)
2005–2007 Youth Research and Information Expert, Council of Europe (CoE)
2005–2006 European Association for Survey Research (EASR)
2004 Member of the Council of the Faculty of Social Sciences, University of Tartu
2000–2009 International Association for Social Science Information Service & Technology (IASSIST)
1997–... Estonian Association of Sociologists (ESL)

Special courses:
2000–2005 Nordic-Baltic Youth Research Doctoral School Program and Network

DISSERTATIONES SOCIOLOGICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Veronika Kalmus.** School textbooks in the field of socialisation. Tartu, 2003, 206 p.
2. **Kairi Kõlves.** Estonians' and Russian minority's suicides and suicide risk factors: studies on aggregate and individual level. Tartu, 2004, 111 p.
3. **Kairi Kasearu.** Structural changes or individual preferences? A study of unmarried cohabitation in Estonia. Tartu, 2010, 126 p.
4. **Avo Trumm.** Poverty in the context of societal transitions in Estonia. Tartu, 2011, 215 p.
5. **Kadri Koreinik.** Language ideologies in the contemporary Estonian public discourse: With a focus on South Estonian. Tartu, 2011, 128 p.
6. **Marre Karu.** Fathers and parental leave: slow steps towards dual earner/dual carer family model in Estonia. Tartu, 2011, 125 p.
7. **Algi Samm.** The relationship between perceived poor family communication and suicidal ideation among adolescents in Estonia. Tartu, 2012, 121 p.
8. **Tatjana Kiilo.** Promoting teachers' efficacy through social constructivist language learning: challenges of accommodating structure and agency. The case of Russian-speaking teachers in Estonia. Tartu, 2013, 156 p.
9. **Ave Roots.** Occupational and income mobility during post-socialist transformation of 1991–2004 in Estonia. Tartu, 2013, 130 p.
10. **Tarmo Strenze.** Intelligence and socioeconomic success A study of correlations, causes and consequences. Tartu, 2015, 119 p.
11. **Mervi Raudsaar.** Developments of social entrepreneurship in Estonia. Tartu, 2016, 141 p.
12. **Ero Liivik.** Otsedemokraatia Eestis: õigussotsioloogilisi aspekte. Tartu, 2017, 166 p.
13. **Mai Beilmann.** Social Capital and Individualism – Collectivism at the Individual Level. Tartu, 2017, 145 p.
14. **Rainer Reile.** Self-rated health: assessment, social variance and association with mortality. Tartu, 2017, 123 p.
15. **Katri Lamesoo.** Social Construction of Sexual Harassment in the Post-Soviet Context on the Example of Estonian Nurses. Tartu, 2017, 185 p.